

वैतोक्तिरत्नमाला ।

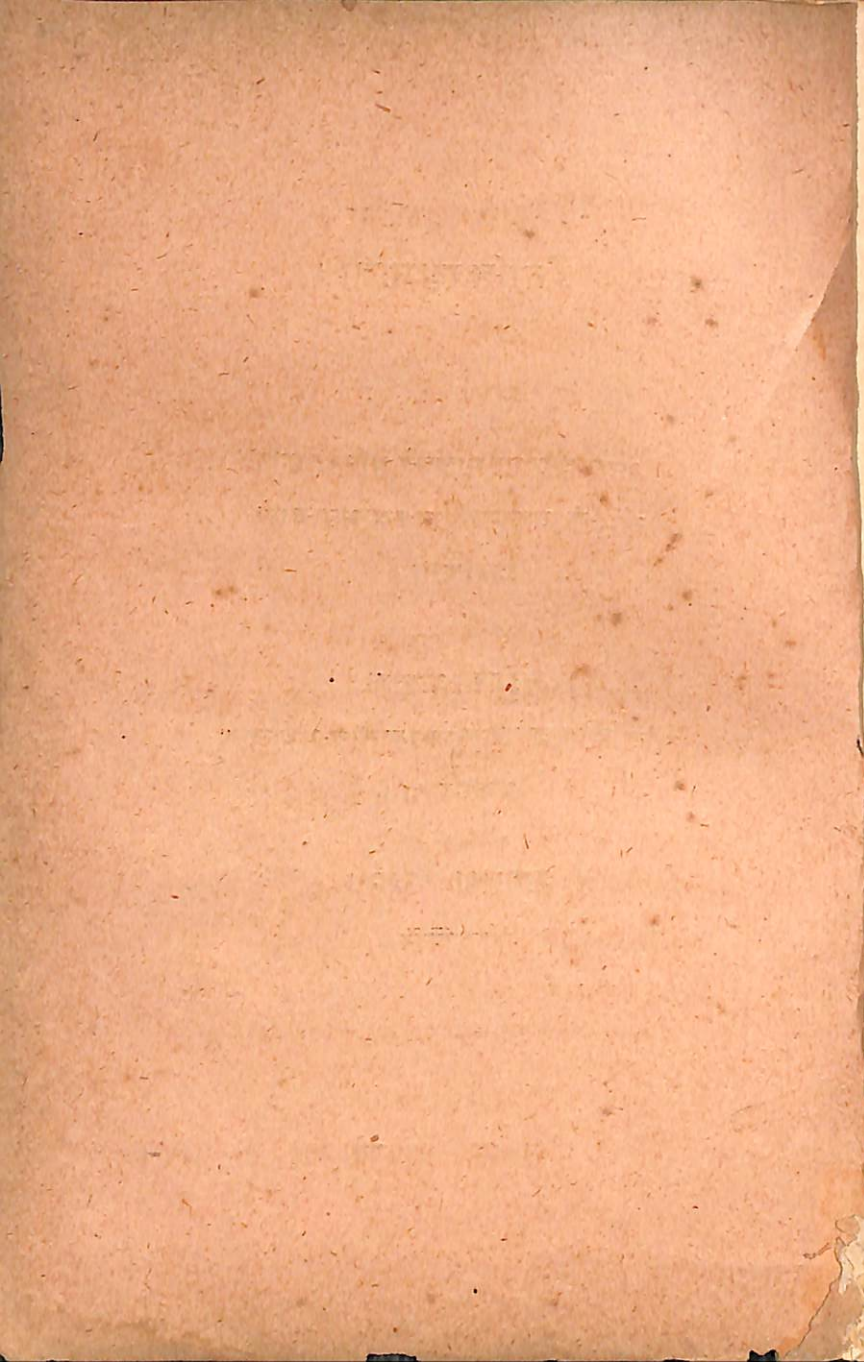

नानादर्शनपरमाचार्य-पण्डितप्रवर-
श्रीयुक्त पञ्चानन तर्करत्न-भट्टाचार्य-
विरचिता ।

भट्टपल्ली-वास्तव्य-
श्रीश्रीजीव काव्य-व्याकरणतीर्थ-भट्टाचार्य-
प्रकाशिता ।

शकाब्दाः १८३८ ।

वैतोक्तिरत्नमाला ।

नानादर्शनपरमाचार्य-पण्डितप्रवर-
श्रीयुक्त पञ्चानन तर्करत्न-भट्टाचार्य-
विरचिता ।

भट्टपल्ली-वास्तव्य-
श्रीश्रीजीव काव्य-व्याकरणतीर्थ-भट्टाचार्य-
प्रकाशिता ।

To be had of :—

SARATCHANDRA SOM
EDITOR, HINDI TRANSLATION OF MAHABHARAT,
117/1 Bow Bazar Street, Calcutta.

मूल्यम्—रूप्यकमात्रम् (१० रूपैया) ।

ग्रन्थप्राप्तिः

कलिकाता बङ्गवाजारष्ट्रीट ११७। १ संख्यकभवने
श्रीशरच्चन्द्र सोम समीपे,

७काशीधाम सोणारपुरा
पण्डितप्रवर श्रीयुक्त श्रीशङ्कर तर्करत्न महाशय समीपे,

---

२४ परगणा भट्टपल्ली मत्समीपे वा
मूल्यप्रेरणाद् भविष्यति ।

पूज्यपाद-पिटदेव-कृतम्—अमरमङ्गलं नाम नाटकम् ।
मूल्यम्—रूप्यकमात्रम् (१ रूपैया)
,, —देवीभाष्यं देवीमाहात्म्य-समन्वितम् (यन्त्रस्थम्)
मूल्यम्—रूप्यकमात्रम् (१ रूपैया)
२४ परगणा पोः भाटपाड़ा भट्टपल्ली-ग्रामे मत्समीपे प्राप्यम् ।
श्रीश्रीजीव देवशर्मा ।

PRINTED BY M. C. CHAKRAVARTI,
COLLEGE PRESS :

117/1, Bow Bazar Street, Calcutta.

उत्सर्ग-पत्रम् ।

Dedicated

To The Hon'ble Maharajadhiraja
SIR BEJOYCHAND MAHTAB BAHADUR

K. C. S. I., K. C. I. E., I. O. M. etc. etc.

OF

BURDWAN.

अद्वैतपद्महृदयाय गुणैकधाम्ने
श्रीवर्द्धमानपतये विजयाभिधाय ।
अद्वैतपद्महृदियं परिवर्द्धमान-
श्रीरर्प्यते गुणवती जयरत्नमाला ॥

शुभाशीर्वादक-भट्टपत्नीवासि-
श्रीपञ्चानन-तर्करत्न-भट्टाचार्य्येण ।

1870

1870

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION
155 E. 42ND STREET
NEW YORK 17, N. Y.

1870

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION
155 E. 42ND STREET
NEW YORK 17, N. Y.

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION
155 E. 42ND STREET
NEW YORK 17, N. Y.

ভূমিকা ।

পূজ্যপাদ পিতৃদেব মহাশয় কৃত 'দ্বৈতোক্তিরত্নমালা' গ্রন্থাকারে প্রকাশিত হইল ।

এই গ্রন্থের একটু ইতিবৃত্ত আছে । তাহা প্রথমে বলিতেছি—

পূজ্যপাদ পিতৃদেব মহাশয়, অনূন ২০ বৎসর পূর্বে রায় শ্রীযুক্ত যতীন্দ্রনাথ চৌধুরী এম. এ. বি.এল, মহোদয়ের বরাহনগরস্থ বাটীতে কোন সভায় মহামহোপাধ্যায় ৮চন্দ্রকান্ত তর্কালঙ্কার প্রমুখ অধ্যাপক বর্গের সমক্ষে, দ্বৈতবাদের অল্পকূল প্রমাণ ও যুক্তি প্রদর্শন করিয়া একটা সংক্ষিপ্ত বক্তৃতা করেন, এবং ১৩১৮ সালে প্রকাশিত শ্রীশ্রীচণ্ডীর দেবীভাষ্যে সেই মত অতি সংক্ষেপে প্রচার করেন ।

নৈয়ায়িকচূড়ামণি পূজ্যপাদ ৮রাখালদাস গায়রত্ন মহাশয় তাহা অবলোকন করিয়াছিলেন, আমি সেই সময়ে তাঁহার নিকট অধ্যয়ন করিতাম । পূজ্যপাদ গায়রত্ন মহাশয় যে ভাবে অদ্বৈতবাদ খণ্ডন করিয়াছেন, পূজ্যপাদ পিতৃদেব মহাশয় সে ভাবের অনুবর্তী না হইলেও গায়রত্ন মহাশয় বলিতেন—‘যেন তেন প্রকারেণ চতুর্দিক্ হইতে অদ্বৈতবাদের প্রতিবাদই আমার তৃপ্তিপ্রদ ।’

এক্ষণে সেই মত অনতিবিস্তৃত বিচারে সজ্জিত হইয়া ‘দ্বৈতোক্তিরত্নমালা’ আকার ধারণ করিয়াছে । ইহাই ইহার ইতিবৃত্ত ।

পূজ্যপাদ পিতৃদেব মহাশয়, ভগবান্ শঙ্করাচার্য্যের প্রগাঢ় ভক্ত, কিন্তু তাঁহার অদ্বৈতবাদ বৌদ্ধধর্ম্মনিরাসের জ্ঞান অবলম্বিত বিচারমাত্র, উহা সিদ্ধান্ত নহে—ইহা পিতৃদেবের মত । দ্বৈতোক্তিরত্নমালায় তাহা প্রমাণ করিয়াছেন ।

দ্বৈতোক্তিরত্নমালায় কারিকা ও গদ্য আছে, গদ্য—ব্যাখ্যা ও উপব্যাখ্যা । ইহাতে পাঁচটা বটি বা পরিচ্ছেদ আছে । অর্থাৎ ইহা পাঁচনলী রত্নমালা ।—

১ম সমন্বয় পরিচ্ছেদ ।

ভগবান্ শঙ্করাচার্য্য শিবের অবতার, ‘শঙ্করঃ শঙ্করঃ সাক্ষাৎ’ ভগবান্ শিব বৌদ্ধধর্ম্মের বিকৃত ব্যাখ্যায় সনাতন ধর্ম্মের গ্লানি উপস্থিত দেখিয়া তৎপ্রতিবিধানার্থ আচার্য্য শঙ্কররূপে অবতীর্ণ হ’ন । তিনি দেখিলেন, “ভারতে বৌদ্ধধর্ম্মের বিজ্ঞান-

বাদ প্রবল, জগৎ মিথ্যা বিজ্ঞানমাত্র সত্য এই ভাব সাধারণের মনে বিশেষরূপে আধিপত্য করিতেছে।” তিনি ভাবিলেন, “এ সময়ে দ্বৈতবাদ প্রচার করিতে আরম্ভ করিলে, সাধারণে তাহাতে অনাস্থা দেখাইবে, অনেকস্থলে কেহ শুনিতেই আসিবে না, অতএব লোকে বাহাতে আগ্রহসহকারে সকল কথা শ্রবণ করে, তাহার উপায় করা উচিত এবং সেই কথা শুনিয়া লোকে বৌদ্ধধর্মে বীতশ্রদ্ধ হয় ও সনাতন ধর্মে আস্থাবান হয় তাহাও করিতে হইবে।” মায়াবাদ প্রচার এই চিন্তার ফল। মায়াবাদ-মূলক অদ্বৈতবাদ সত্য হউক বা মিথ্যা হউক, তাহাতে ক্ষতি নাই, বাহারা এই উপদেশ গ্রহণ করিয়া তাহার অনুবর্তী হইবে, তাহাদিগের উদ্দেশ্য সিদ্ধ হইবে, মুক্তিলাভ তাহারাও করিতে পারিবে। কারণ, রাগ-দ্বेष-নিবৃত্তিই মুক্তির দ্বার, যে জ্ঞান হইতে এই দ্বারে উপস্থিত হওয়া যায়—সেই জ্ঞান অদ্বৈতবাদীরও লভ্য। সেই জ্ঞান সত্য হউক মিথ্যা হউক—তাহা হইতে যখন উদ্দেশ্য সিদ্ধ হয়, তখন অজ্ঞ ব্যক্তির উপকারার্থ তাহাকে সত্য বলিয়া প্রচার করিলেও প্রতারণা হয় না। বালকের পীড়ায় ঔষধ দিতে হইবে, বালক ঔষধ সেবন করিতে চাহে না, তিস্ত বলিয়া মুখ ফিরাইয়া লয়, তখন পিতা তাহার উপকারার্থ যদি বলেন ‘ঔষধ খাও তোমাকে সন্দেশ দিব’ অথচ পরে সন্দেশ না দেওয়া হয়, তাহা হইলে সেই পিতাকে প্রতারক বলিয়া নিন্দা করা উচিত নহে। পিতা চাহিতেছেন, পুত্রের আরোগ্য, তাহাই পুত্রের প্রকৃত হিত, বালক হিত না বুঝিলেও পিতা তাহা বুঝিতেছেন, তাহা বাহাতে হয়, তাহাই পিতার কর্তব্য। আচার্য্য শঙ্কর লোকের অবস্থা বুঝিলেন, তাহার মায়াবাদের জালে না পড়িলে, লোক সনাতন-ধর্মভ্রষ্ট হইবে, নবধর্মের নূতন অনুরাগে ও পুরাতনের বিদ্বেষে জর্জরিত হইয়া সম্যাসের নাম কলঙ্কিত করিবে, অতএব তাহাদিগকে সনাতনধর্মের পথে আনিতে হইবে, সে সময়ে মায়াবাদ প্রচারই তৎপক্ষে উৎকৃষ্ট উপায়, তাহাই তিনি করিয়াছেন। তিনি দেখিয়াছেন, দ্বৈত সত্য হইলেও অদ্বৈততত্ত্ব মিথ্যা হইলেও অদ্বৈতধ্যানের উৎকর্ষ হইলে সাধকের মনোবৃত্তি বিশদ হয়, শত্রুমিত্র ইত্যাদিরূপ ভেদজ্ঞানমূলক রাগদ্বেষ মন্দীভূত হয়, মুক্তির বাহা প্রতিবন্ধক সেই রাগদ্বেষের বল কমিলে, চিত্ত শুদ্ধি হয়, চিত্তশুদ্ধির ফলে প্রকৃত তত্ত্বদর্শন হয়। দুর্বল দেহ পাইলে বত রোগ চাপিয়া ধরে, বলবানের দিকে রোগ সত্ত্বর অগ্রসর হয় না। চিন্তের অশুদ্ধি বা মনের দুর্বলতায় রাগদ্বেষ প্রবল হয়, চিন্তের শুদ্ধি অর্থাৎ মনের বল হইলে, রাগদ্বেষ ঘেঁষিতে পারে না। তখন বৈরাগ্য প্রবল হয়। মিথ্যা

হইতেও যে সত্য ফল হইতে পারে, আচার্য্য শঙ্কর তাহা স্পষ্টাক্ষরে বলিয়াছেন, (বেদান্তদর্শন আরম্ভাধিকরণ, ২য় অঃ ১ম পাদ, ১৪ সূত্রের শারীরক ভাষ্য ।) স্বপ্নদৃষ্ট মিথ্যাভয়ে সত্য হ্রৎকম্পাদির আভাস উপনিষদে আছে । অতএব অদ্বৈত মিথ্যা হইলেও তদ্ব্যবভাবিত-চিন্ত সাধকের মুক্তিরূপ সত্যফল হইতে বাধা নাই । তবে আচার্য্য যে অদ্বৈতবাদ খণ্ডন করিয়াছেন, তাহা তাঁহার লীলামাত্র, লীলার উদ্দেশ্য বৌদ্ধধর্মের প্রভাব হানি ও সনাতনধর্মের অভ্যুদয় । তিনি অদ্বৈতবাদ প্রচার করিলেও জ্ঞাতিভেদ (অপশূদ্রাধিকরণ ১ অঃ ৩ পা ও ৪—৩৮) দেবতা-গণের অস্তিত্ব (দেবতাধিকরণ ১ অঃ ৩ পাদ ২৬—৩৩) কর্ম কাণ্ড (ঐ অধিকরণ এবং অগ্নত্র) শালগ্রামশিলায় বিষ্ণুপূজা পর্য্যন্ত (সর্বত্র প্রসিদ্ধাধিকরণ ১ অঃ ২ পা ৭) স্বীকার করিয়াছেন, সগুণোপাসনায় দ্বৈতদৃষ্টির আদর করিয়াছেন, (ঐ ঐ এবং অগ্নত্র) । বিশেষতঃ বৃহদারণ্যক, ছান্দোগ্য, ঈশ, কেন, কঠ, প্রশ্ন, মুণ্ড, মাণ্ডুক্য, ঐতরেয়, তৈত্তিরীয় এবং শ্বেতাশ্বতর এই দশখানি উপনিষদই অদ্বৈততত্ত্বের প্রতিপাদক নহেন । উপক্রম-উপসংহার প্রভৃতি ছয়টি—উপনিষদের তাৎপর্য্য নির্ণয় করিবার উপায়—ইহা অদ্বৈতবাদিগণের কথা । পরন্তু এই উপক্রম-উপসংহারাди হইতে জানা যায়, কোন উপনিষদই অদ্বৈততত্ত্ব-প্রতিপাদক নহেন । পরন্তু—দ্বৈতবাদ সত্য—তাহা অবলম্বন করিয়া কর্মযোগ, ভক্তি-যোগ, ধ্যানযোগ বা জ্ঞানযোগের উপদেশ এক এক উপনিষদে আছে, অদ্বৈতবাদ মিথ্যা হইলেও সেই ভাবের আরোপ পূর্বক উপাসনা বা ধ্যানাদির উপদেশও উপনিষদে কোন কোন স্থানে আছে । বৃহদারণ্যক উপনিষদেও এইরূপ উপদেশ আছে ; তাহাতেই স্পষ্ট বলা আছে যে, এই অদ্বৈতভাব আরোপিত । বৃহদারণ্যকের উপক্রম অর্থাৎ আরম্ভ হইল—‘উবা বৈ অশ্বশু মেধ্যশু শিরঃ’ অশ্বমেধীয় অশ্বের মন্তকে উবা ভাবের আরোপ এবং উপসংহার বা সমাপ্তি বাক্যে—নিজ পত্নীতে ইলা পৃথিবী এবং মৈত্রাবরুণী অরুন্ধতী ভাবের আরোপের কথা আছে । আর একস্থলে আছে, “জাগ্রৎ অবস্থায় লোকে যে সকল কারণে ভয় পায়—স্বপ্নেও তাহা দেখিলে ভয় পায়, আবার নিজে রাজা বা দেবতা না হইলেও স্বপ্নে যদি রাজা হয় বা দেবতা হয়—তাহা হইলে তখন তাহার অতীব স্মৃতি হইয়া থাকে—সেইরূপ নিজে সর্বস্বরূপ বা অদ্বিতীয় না হইলেও যদি ‘সর্বোহস্মি’ আমিই সব এইরূপ ধ্যানে নির্ভা প্রাপ্ত হয়, তাহা হইলে তাহার মুক্তিলাভ হয় ।” (বৃহদারণ্যক ৪ অঃ ৩ ব্রাহ্মণ) এরূপ ব্যাখ্যা আচার্য্য শঙ্কর করেন নাই, কিন্তু বৃহদারণ্যক উপ-

নিষদের ইহাই সরল অর্থ। একটা স্থান নহে, বৃহদারণ্যক উপনিষদের নানাস্থানেই এইরূপ আরোপের কথা আছে। ছান্দোগ্য উপনিষদেও উপাসনার উপদেশ; আরম্ভে উপাসনা, সমাপ্তিতে উপাসনা, মধ্যেও উপাসনা, এই উপাসনায় নানা স্থানেই আরোপ—যথা মধুদৃষ্টিতে আদিত্য উপাসনা, লোক দৃষ্টিতে সাম-উপাসনা, সেইরূপ সর্বদৃষ্টিতে ব্রহ্মোপাসনা আছে। তাহা যে আরোপ নহে, তাহা বলিবার কোন যুক্তি নাই। আরোপ মিথ্যা জ্ঞান হইলেও তাহার সত্য স্বর্গাদি ফল—এ দুই উপনিষদেই নানাস্থানে কথিত হইয়াছে। উপক্রম উপসংহারাদি বলিতে সমগ্র গ্রন্থের উপক্রম উপসংহারাদিই গ্রহণ করা উচিত, প্রকরণের উপক্রম উপসংহারাদি মূলগ্রন্থের প্রতিপাদ্য অর্থে সঙ্গতির জগা বিচার করিতে হয়। ইহা হইতে আরোপ পক্ষই সমর্থিত হয়। ঈশোপনিষদাদিতেও অদ্বৈততত্ত্ব সমর্থিত হয় নাই, প্রত্যুত দ্বৈততত্ত্বই বিশেষভাবে সমর্থিত হইয়াছে। ‘ঈশাবাস্তু মিদং সর্বং’ সমস্ত জগৎই ঈশ্বরকর্তৃক আচ্ছাদিত এইরূপ চিন্তা করিবে ইহাই আরম্ভ বাক্য। ঈশ্বর, আচ্ছাদন ও জগৎ—এই তিনটি হইতেই দ্বৈতবাদ স্রবাস্ত। অদ্বৈতে আচ্ছাদন হয় না। আপনা হইতে আপনার আচ্ছাদন নাই। ‘বাস্তু’ আচ্ছাদিত করিবে—এইরূপ অর্থে দোষ হয়। ঈশ্বর কর্তৃক যে আচ্ছাদন তাহা মানুষে করিবে কিরূপে? ইহাই দোষ—এইজগৎ ‘চিন্তা করিবে’ বলিয়াছি। ‘কেন’ উপনিষদে পরমাত্মনিরূপণ আছে, এই পরমাত্মা যে সর্বস্বরূপ নহেন, তিনি ইন্দ্রিয়াদির প্রেরয়িতা তাহা স্পষ্ট কথিত হইয়াছে। ‘নেদং বদিদমুপাসতে’ এই উপদেশের মর্ম্ম এই যে, তিনি জগৎ নহেন, তিনি এতদতিরিক্ত ভুজ্জের। তাহার উপাসনা করিতে হয়। কঠোপনিষদেও দ্বৈততত্ত্ব প্রতিপাদিত, তাহাতে ‘চেতন-চেতনানাং’ “যোনিমত্তে প্রপদ্যন্তে শরীরহায় দেহিনঃ” ইহাতে বহু চেতনের ও নানা জীবের কথা আছে। তবে যে ‘নেহ নানাস্তি কিঞ্চন’ ইত্যাদি আছে—একই বস্তুর নানাত্ব মত খণ্ডনের জগা তাহার আবশ্যকতা। কণভঙ্গবাদে আছে, সকল বস্তুই প্রতিকর্ণ ভাঙ্গিতেছে আবার উৎপন্ন হইতেছে। আমি বলিলে যাহা বুঝা যায়, তাহারও কণে কণে উৎপত্তি বিলয় হইতেছে; এই নাস্তিকমত নিরাকরণ ‘নেহ নানাস্তি কিঞ্চন’ ইহার দ্বারা হইয়াছে, অর্থাৎ যাহাকে এক বলিয়া প্রামাণিত প্রত্যক্ষ করিতেছি, তাহা নানা নহে,—তাহার যে প্রতিকর্ণে অদৃশ্য নাশও উৎপত্তি হইতেছে,—এরূপ কল্পনা অলীক। আমি বা আত্মাও কণিক নহি বা নহেন, ইহকাল ও পরকালে একই। যদি অদ্বৈত প্রতিপাদন প্রয়োজন হইত, তাহা

হইলে ‘নেহ নানান্তি’ এই মাত্র থাকিত, ‘কিঞ্চন’ থাকিত না। ‘কোন এক ব্যক্তিই নানা নহে’ ইহাই ঐ শ্রুতির সহজ অর্থ। মৎপ্রদর্শিত অর্থে এক ব্যক্তিরই নানা নাই ইহা জ্ঞাপিত হইতেছে। অতএব ‘নেহনানান্তি’ ইত্যাদি অংশ দ্বৈতবাদের বিরোধী নহে। প্রত্যুত আর একটা মন্ত্বে ‘নানেব পশুতি’ থাকাতে নানা যে আছে, তাহা বুঝা যায়। বাহা একেবারেই নাই তাহা উপমান হইতে পারে না।

প্রশ্নোপনিষদে—পরমাত্ম-তত্ত্বজ্ঞান, তাহার উপায় এবং ফলের উপদেশ দ্বৈত-ভাবেই আছে। পরমাত্মা হইতে জীবাত্মার শরীর পরিগ্রহ, এবং জগৎ জীবভোগ্য এই কথা আছে। যোগবলে পরমাত্মসাক্ষাৎকার হইলে জীবাত্মা দেহাদিভিন্ন ইত্যাকারক প্রত্যক্ষ হয়, তখন দেহাদিতে আর আত্মবুদ্ধি থাকে না, তাহাই আত্মা হইতে দেহাদির সম্বন্ধ-চ্যুতি তাহাই বিলয়। এই বিলয়ের পর জীবের স্বরূপে অবস্থিতি হইয়া থাকে, ইহাই প্রশ্নোপনিষদের তাৎপর্য।

মুক্তোপনিষদে বিদ্যাস্বরূপ, বিদ্যালাভের উপায় এবং ফলের নির্দেশ আছে, দ্বৈতবাদ তাহাতে সমর্থিত। ‘দ্বা সুপর্ণ’ ইত্যাদি মন্ত্বে জীবাত্মা এবং পরমাত্মার পৃথকভাবে নির্দেশ আছে। ঈশ্বর যে সর্বজ্ঞ, অর্থাৎ জ্ঞানস্বরূপ নহেন, তাহাও ইহাতে আছে। মুক্ত জীবাত্মা যে পরমাত্মার অত্যন্ত সাদৃশ্য লাভ করেন, তাহাও এইস্থানে আছে, তাহাতে বুঝায়, যে জীবাত্মার অদৃষ্ট, স্মৃৎ ও তৃৎ; মুক্তাবস্থায় থাকে না। এইরূপ মুক্তিই নৈয়ায়িক সম্মত। ‘পুরুষ এবদং সর্বং’ এই যে উক্তি ইহা তদ্রূপে ধ্যানের জ্ঞাত। সৃষ্টিকর্ত্তা সর্বজ্ঞ, এইরূপ জ্ঞান হইলে তাঁহাকে সর্বস্বরূপ ধ্যান করিলেও ক্রমে জীবাত্ম-সাক্ষাৎকার হইতে পারে—ইহাই সেই অংশদ্বারা বিজ্ঞাপিত হইয়াছে।

প্রণবধান নাড়ুকোপনিষদে উপদিষ্ট। তাহাতে প্রণববাচ্য আত্মার বহু মুক্ত হইটী অবস্থা বর্ণিত আছে, চতুর্থ পাদে যে মুক্তিস্বরূপ নির্দেশ, তাহাতে নৈয়ায়িক-মত সমর্থিত। প্রণবাদি পাদভেদ বর্ণনাও দ্বৈতবাদের সমর্থক।

শ্রবণ, মনন ও নিদিধ্যাসনের ফলে পরমাত্ম-সাক্ষাৎকার হয়, এই তত্ত্বই তৈত্তিরীয় উপনিষদে উপদিষ্ট। ভক্তি নিদিধ্যাসনের উৎকৃষ্ট অবস্থা। জীব যখন মাতৃকোড়ে শিশুর গায়, পরমাত্মাতে প্রতিষ্ঠিত হইতে পারে, নির্ভর ভক্তিভরে তাঁহাকে আশ্রয় করিতে পারে, তখনই তাহার মুক্তিলাভ হয়। এই উপদেশে দ্বৈতবাদ সমর্থিত।

ঐতরেয় উপনিষদে প্রথমাধ্যায়ে সৃষ্টিকর্ত্ত্বরূপে পরমাত্ম-নিরূপণ, দ্বিতীয়ে

জীবাত্মার দেহধারণ, তৃতীয়ে জীবাত্ম নিরূপণ ও মুক্তির কথা আছে। ইহাতে দ্বৈববাদ সমর্থিত। ঋেতাধ্বতর উপনিষদে মুক্তির উপায় উপদেশ আছে। দ্বৈতবাদই তাহার মূল ভিত্তি।

তবে ঐ সকল উপনিষদের কোন কোন মন্ত্রে বা অংশে যে অদ্বৈতভাবের কথা আছে, তাহা তদ্রূপে ধ্যানের জগ—ইহা পূর্বেই বলা হইয়াছে। বিস্তৃতভাবে বিরুদ্ধ অংশের সমাধান ও অমুকল অংশের আলোচনা মূলে আছে, ইহা তাহারই অতি সংক্ষিপ্ত মর্ম্ম।

২য় শোধান পরিচ্ছেদ।

বৈশেষিক ও নৈয়ায়িকগণ নানাবিধয়ে একমত। তাঁহারা বলেন, ব্রহ্ম জগতের উপাদান এই যে বেদান্তমত ইহা সমীচীন নহে, কেননা তাহা হইলে জগৎ জড় হইত না, মৃত্তিকা হইতে যে সকল পাত্র নির্মিত হয়, অর্থাৎ মৃত্তিকা যে সকল পাত্রের উপাদান, সে সকল পাত্রই মৃন্ময়; চেতন ব্রহ্ম, জগতের উপাদান হইলে জগৎ চিন্ময় হইত। ইহার উত্তরে আচার্য্য শঙ্কর বলিয়াছেন, বৈশেষিক মতে পরমাণু জগতের উপাদান, অথচ পরমাণুর যে সূক্ষ্ম পরিমাণ, তাহা জগতে নাই, অতএব উপাদান হইলেই যে তাহার সকল গুণ কার্য্যে আসিবে, এমন নিয়ম কোন পক্ষই মানিতে পারে না। সুতরাং পরমাণুপরিমাণ যেমন কার্য্যে নাই, সেইরূপ ব্রহ্মচৈতন্য ও তদীয় কার্য্যে থাকিবে না। আচার্য্য এই মত ব্রহ্মসূত্র হইতেই দেখাইয়াছেন। ইহার খণ্ডন এই, যে বস্তুর বাহ্য উপাদান কারণ, সেই বস্তু তাহার সজাতীয় হইয়া থাকে, সজাতীয় বস্তুর ‘বিশেষ গুণ’ সমান হইবেই। গন্ধ, স্পর্শ, রূপ, রস, শব্দ, চৈতন্য—ইত্যাদি বিশেষগুণ। সংযোগ পরিমাণ—ইত্যাদি সামান্য গুণ। পৃথিবীর যে পরমাণু অর্থাৎ মৃত্তিকার যে অতি সূক্ষ্মঅংশ তাহাতে যে বিশেষ গুণ আছে, বৃহত্তর পৃথিবীতেও তৎসমস্তই আছে, তবে ব্রহ্মের বিশেষগুণ চৈতন্যও জগতে না থাকিবে কেন? জড় পদার্থে যে চৈতন্যের সমাবেশ নবীন বৈজ্ঞানিকেরা দেখিতেছেন, তাহার কারণতত্ত্বও এই প্রসঙ্গে আলোচিত হইয়াছে। এতদ্ভিন্ন পরমাণুকারণবাদ ও সমবায় খণ্ডনে আচার্য্য যে সকল যুক্তি দিয়াছেন, তাহাও খণ্ডিত হইয়াছে। এই পক্ষের ব্যাস সূত্রসমূহের ব্যাখ্যাস্তরও প্রদত্ত হইয়াছে। আচার্য্য বলিয়াছেন, বৈশেষিকের মত শিষ্টের অপরিগৃহীত; তাহার উত্তর, ঋেতাধ্বতর উপনিষদ, মহাভারতশাস্তিপর্ব্ব ২৩৭ অঃ, এবং নার্কণ্ডেয় পুরাণ প্রভৃতি হইতে উদ্ধৃত করিয়া দেখান হইয়াছে।

৩য় অধ্যায় নিরাস পরিচ্ছেদ ।

মৃত্তিকা যেরূপ মৃৎপাত্রের উপাদান, ব্রহ্ম জগতের সেরূপ উপাদান নহেন, কিন্তু রজ্জু যেরূপ সর্পের উপাদান, ব্রহ্ম জগতের সেইরূপ উপাদান । দৃষ্টা বথন রজ্জু বিষয়ে সম্যক জ্ঞান লাভ করিতে না পারে, তখন রজ্জু বিষয়ক অজ্ঞান প্রভাবে এবং সাদৃশ্য জনিত সর্প স্মরণের সহায়তায়, রজ্জু হইতে এক সর্প উৎপন্ন হয়, যতক্ষণ রজ্জুতত্ত্বজ্ঞান না হয়, ঐ অনির্কটনীয় সর্প ততক্ষণ থাকে ; এই সর্পের অর্থাৎ ভ্রমদৃষ্ট সর্পের উপাদান রজ্জু । এই সর্পের নাম অধ্যস্ত সর্প । সেইরূপ যে পর্য্যন্ত ব্রহ্মজ্ঞান না হয়, তাবৎকাল ব্রহ্মে জগতের উৎপত্তি হয়, রজ্জুজ্ঞানে সর্প নিবৃত্তির ন্যায় ব্রহ্মজ্ঞান হইলে জগৎ-নিবৃত্তি হইয়া থাকে । জগৎ অধ্যস্ত । বৈদান্তিকগণ এই প্রকারে বিষয়াধ্যাস মানিয়াছেন । এই অধ্যাসের লক্ষণ ও তাঁহার্য্য করিয়াছেন ।—এই যে বেদান্ত-মত, তাহা সঙ্গত নহে । কারণ, রজ্জুতে সর্প ভ্রম হয় বটে, কিন্তু ঐ ভ্রমদৃষ্ট সর্প কোন বস্তু নহে, যে, তাহার উপাদান কারণ মানিতে হইবে ; ভ্রমের কারণ ঘটিলেই ঐরূপ বোধ হয় । আর ব্রহ্মে জগতের ভ্রমও হইতে পারে না, কেন না বাহাতে ভ্রমপ্রত্যক্ষ হইবে, সামান্য ভাবে তাহার প্রত্যক্ষ প্রথমে আবশ্যক, রজ্জুতে বথন সর্প ভ্রম হয়, তখনও সামান্য ভাবে রজ্জু প্রত্যক্ষ থাকে, দূরে বা অন্ধকারে রজ্জু পড়িয়া আছে, তুমি তাহা দেখিলে—তাহার আকার বিশেষভাবে না জানিলেও সামান্যভাবে তুমি অগ্রে দেখিলে, তবে তাহাতে তোমার সর্প ভ্রম,—তুমি যদি ঐ রজ্জু একেবারেই না দেখিতে পাইতে তাহা হইলে সর্প ভ্রমও হইত না । আর এক কথা, যে স্থানে তোমার সামান্য ভাবে রজ্জু দর্শন, সেই স্থানেই সর্প ভ্রম হয়, অগ্নি স্থানে হয় না । এখন দেখ, যেখানে তোমার জগৎ ভ্রম, সেখানে ব্রহ্মজ্ঞান সামান্যাকারেও ত নাই । ‘আমি’ এই জ্ঞানের সঙ্গে সামান্যাকারে ব্রহ্মজ্ঞান থাকিলেও সেই জ্ঞান ত বাহিরের নহে, বাহিরে যে জগৎ ভ্রম, তাহার হেতু কে ? আচার্য্য শঙ্কর একস্থানে বলিয়াছেন, বাহাতে অধ্যাস বা ভ্রম হইবে, তাহার কোনরূপ প্রত্যক্ষ না হইলেও ভ্রম বা অধ্যাস হইতে পারে, যথা আকাশের রং । আকাশ কোনরূপেই প্রত্যক্ষ হয় না অথচ তাহাকে নীল বলিয়া ভ্রম হইতেছে বা নীল বর্ণের অধ্যাস হয়, সেইরূপ অপ্রত্যক্ষ ব্রহ্মে জগতের অধ্যাস । ইহার উত্তর আছে,—নীল বর্ণের যে অধ্যাস, তাহা আসল আকাশে হয় না, অভাবে হয় ।

সেই অভাবকে লোকে আকাশ বলিয়া মনে করে। অভাব লোকের একেবারে অপ্রত্যক্ষ নহে, স্থলে রাম না থাকিলে সমপাঠীরা তথায় তাহার অভাব প্রত্যক্ষ করে। সেইরূপ প্রত্যক্ষ এ আকাশেরও হয়, আবরণের অভাবই এই আকাশ; যে আকাশ মাটির ভিতর, জলের ভিতর ও তেজের ভিতরেও আছে, শব্দ বাহার গুণ, সেই বস্তুটা প্রত্যক্ষ হয় না, তাহাতে নীলবর্ণের অধ্যাসও হয় না। সুতরাং আকাশের দৃষ্টান্তে অপ্রত্যক্ষ বস্তুতে অধ্যাসের কল্পনা করা যায় না। এইরূপ ক্রমে বিস্তৃত বিচার এই পরিচ্ছেদে আছে।

৪র্থ সূত্রার্থনিরাস পরিচ্ছেদ।

আচার্য্য যে ভাবে ব্রহ্মসূত্র ব্যাখ্যা করিয়াছেন, তাহাতে অপ্রামাণ্য জ্ঞান জন্মাইবার জন্ত কতিপয় সূত্রের ব্যাখ্যায় দোষ প্রদর্শন ও ব্যাখ্যাস্তর করা হইয়াছে। জন্মানাধিকরণ, আনন্দময়াধিকরণ, আত্মমানিকাধিকরণ, স্মৃতিধিকরণ এবং আরম্ভ-নাধিকরণ প্রভৃতির ব্যাখ্যায় দোষ এই পরিচ্ছেদে প্রদত্ত হইয়াছে।

৫ম নিগমন পরিচ্ছেদ।

ঈশ্বর জগতের সৃষ্টিকর্তা। জীবের অদৃষ্ট ও কাল সহকারী কারণ। অণু স্থলের উপাদান। পৃথিবী, জল, তেজঃ এবং বায়ুর পরমাণু আছে। সেই সকল পরমাণু, আকাশ, মনঃ, দিক্ ও কাল, নিত্য। জীবাশ্মা নানা ও নিত্য। জগৎ-চক্র অনাদিভাবে প্রচলিত। এক এক সৃষ্টি, পরে প্রলয়, ধারাবাহিক এইরূপ চলিয়াছে। এক প্রলয়ের অবসানে ঈশ্বরের প্রযত্নে পরমাণুর এমন স্পন্দন হয়, তাহাতে অপর পরমাণুর সহিত সংযুক্ত হইয়া থাকে; এইরূপে দ্ব্যণুক, ত্র্যসরেণু,—ক্রমে স্থলবায়ু উৎপন্ন হয়। তাহার পর ঐ রীতিক্রমে তেজঃ প্রভৃতির উৎপত্তি। স্বয়ং ঈশ্বর, সৃষ্টির প্রারম্ভে ব্রাহ্মরূপে বেদ প্রকাশ করেন, গুরু ও শিষ্য দুই মূর্তি ধারণ করিয়া জগতে শব্দার্থ প্রচার করেন, বিশ্বকর্মারূপে শিল্পশিক্ষা প্রদান করেন। তিনিই সকলের গুরু। তিনি সর্বজ্ঞ, তাহার জ্ঞান অপ্রতিহত। দুঃখ, ধ্বংস বা অদৃষ্টাদি তাহার নাই। ধ্যানযোগ, জ্ঞানযোগ, কর্মযোগ বা ভক্তিযোগে তাহার সেবা করা আবশ্যক। তাহার ফলে জীবের মুক্তিলাভ হইয়া থাকে।

সমগ্র গ্রন্থের সংক্ষিপ্ত সার এই যে,—

অদ্বৈত ধ্যানের ফলে মুক্তিলাভ হইলেও দ্বৈত-সিদ্ধান্তই সত্য। এই সত্য-সিদ্ধান্ত অনুসরণ করিয়া ভক্তিমার্গ অবলম্বন সর্বাপেক্ষা শ্রেয়ঃ। এই ভক্তিমার্গের ফল অদ্বৈতধ্যান অপেক্ষা সহজলভ্য এবং নির্বিকল্প। ভগবান্ শঙ্করাচার্য্য যে-যুক্তিবলে অদ্বিতীয় ব্রহ্মেই শ্রুতিসম্মত করিয়াছেন, সেই যুক্তিবলেই শ্রুতিমতে দ্বৈতবাদ স্থাপিত এবং ভক্তিমার্গ সুব্যবস্থিত হইয়াছে। সময় ও অধিকারি-বিশেষে ধ্যানের জগৎ অদ্বৈততত্ত্ব প্রয়োজনীয় হইলেও তাহা শ্রুতিসম্মত সিদ্ধান্ত নহে, প্রচলিত নৈয়ায়িক সিদ্ধান্তই শ্রুতি যুক্তি ও প্রত্যক্ষ সম্মত।

পূর্বেই বলিয়াছি—এই পাঁচ পরিচ্ছেদ যষ্টিনামে কথিত হইয়াছে—যষ্টির অর্থ ‘ছড়া’ বা ‘নলী’। পাঁচনলী রত্নমালায় দুইখানি ‘খামি’ আছে। তাহার সংস্কৃত নাম ‘বন্ধন’। তাহার পর কণ্ঠে লব্ধিত করিবার মিলনস্থত্র আছে, তাহাই ‘যোজন্য’। এই সকল অংশ লইয়া সমগ্রগ্রন্থ।

সমগ্র ভারতের পণ্ডিতমণ্ডলীতে এই বিচারগ্রন্থ প্রচারের জগৎ ইহা সংস্কৃত ভাষাতে বিরচিত হইয়াছে। সত্ত্বর ইহার বঙ্গানুবাদ হইবে। মনীষিগণ গ্রন্থপাঠে আনন্দিত হইলে যত্ন-সাফল্য জ্ঞান করিব।

কল্যাণভাজন শ্রীমান্ শরচ্চন্দ্র সোম এই গ্রন্থ প্রকাশের বাবতীয় ব্যয় ভার বহন করিয়াছেন, তাহাকে আশীর্ব্বাদ করি তিনি চিরজীবী হউন।

২১ পৃ: ১২ পং “জায়” অযুক্ত, ‘জগ’ যুক্ত। ২৮ পৃ: ৮ পং “ফলি” অযুক্ত, ‘বলি’ যুক্ত। ১১০ পৃ: ৩ পং “নিগম” অযুক্ত, ‘নিগদ’ যুক্ত। এইরূপ ২১৪ স্থানে মুদ্রাকর-প্রমাদ-জনিত বর্ণাভ্রুতি আছে। সুধীগণ তাহা বিবেচনা করিয়া পাঠ করিবেন। যষ্টি-সমাপ্তি বাক্যে (৩৩ পৃ: ২১ পং) শ্লোধানাম্বা দ্বিতীয়া, এবং (১০৫ পৃ: ১৫ পং) সূত্রার্থনিরাসাম্বা চতুর্থী হইবে। ইহাই প্রকাশকের নিবেদন।

প্রকাশক—

শ্রীশ্রীজীব দেবশর্মা।

ভট্টপল্লী, ২৪ পং।

— 3. 11. 1911. (1911. 11. 3.)

1. 11. 1911. (1911. 11. 1.)
2. 11. 1911. (1911. 11. 2.)
3. 11. 1911. (1911. 11. 3.)
4. 11. 1911. (1911. 11. 4.)
5. 11. 1911. (1911. 11. 5.)
6. 11. 1911. (1911. 11. 6.)
7. 11. 1911. (1911. 11. 7.)
8. 11. 1911. (1911. 11. 8.)
9. 11. 1911. (1911. 11. 9.)
10. 11. 1911. (1911. 11. 10.)

11. 11. 1911. (1911. 11. 11.)
12. 11. 1911. (1911. 11. 12.)
13. 11. 1911. (1911. 11. 13.)
14. 11. 1911. (1911. 11. 14.)
15. 11. 1911. (1911. 11. 15.)
16. 11. 1911. (1911. 11. 16.)
17. 11. 1911. (1911. 11. 17.)
18. 11. 1911. (1911. 11. 18.)
19. 11. 1911. (1911. 11. 19.)
20. 11. 1911. (1911. 11. 20.)
21. 11. 1911. (1911. 11. 21.)
22. 11. 1911. (1911. 11. 22.)
23. 11. 1911. (1911. 11. 23.)
24. 11. 1911. (1911. 11. 24.)
25. 11. 1911. (1911. 11. 25.)
26. 11. 1911. (1911. 11. 26.)
27. 11. 1911. (1911. 11. 27.)
28. 11. 1911. (1911. 11. 28.)
29. 11. 1911. (1911. 11. 29.)
30. 11. 1911. (1911. 11. 30.)

31. 11. 1911. (1911. 11. 31.)
32. 11. 1911. (1911. 11. 32.)
33. 11. 1911. (1911. 11. 33.)
34. 11. 1911. (1911. 11. 34.)
35. 11. 1911. (1911. 11. 35.)
36. 11. 1911. (1911. 11. 36.)
37. 11. 1911. (1911. 11. 37.)
38. 11. 1911. (1911. 11. 38.)
39. 11. 1911. (1911. 11. 39.)
40. 11. 1911. (1911. 11. 40.)

— 3. 11. 1911. (1911. 11. 3.)

11. 11. 1911. (1911. 11. 11.)

11. 11. 1911. (1911. 11. 11.)

हैतोक्तिरत्नमाला ॥

आद्यबन्धनम् ।

गौतममृषिकुलकेतुं विद्याजन्मान्वयद्वयोहेतुम् ।
रविमिव वारित-तमसं तमसम-महसं नमस्यामि ॥

वदतां यथाधिकारं शिष्यान् प्रति श्रुतिमतां महर्षीणाम् ।
मार्गोपदेशभेदा वेदादेवेति सिद्धान्तः ॥

तर्कातिदुर्गमगिरिप्रकटप्रभावः
पञ्चाननो विविधतन्त्रवनान्तचारौ ।
अद्वैतदिग्द्विपवलावगमाय तेषां
मौलौ करोति कतिचित् करजाङ्गपातान् ॥

न्यायार्ककिरणोद्दीप्तवैशेषिकमणिलिषा ।
हैतोक्तिरत्नमालेयं मायाध्वान्तमुदस्यति ॥

प्रथमा यष्टिः ।

भगवान् शङ्कराचार्यः श्रौतमहैतरूपकम् ।

तत्त्वमित्युक्तवान् लोके धर्मस्थापनहेतवे ॥१॥

वेदो धर्ममूलं तदिदञ्च स्मृतिशीले तत्र शिथिलवियम्भः
समुच्छिन्नधर्मा मा नाम समुत्सृजेदयं लोक इत्यनुग्रहवतो
भगवतो महेश्वरस्य धर्मप्रतिष्ठाफलं किल कलावतारो
भगवान् श्रीशङ्कराचार्यो विज्ञानातिरिक्तवस्तुसत्यताप्रतिषेधपरं
हेतनयपरिपन्थिनि सुगतसमये लोकस्यानुरागमाकलय
तस्यामेव भूमावहेतत्त्वं तथोपादिच्छद् यथा प्रतिपक्षपरिच्छेपेण
धर्मः सुप्रतिष्ठितो निरस्ताद्योपधर्माः । तथाहि यदि
नाम भगवान् ज्ञानमात्राधिष्ठानं रज्जुसर्पवज्जगदिदं स्वरूपेण
मिथ्येति विज्ञानवादपक्षपातिभिः शूयूपितं नावच्यदवच्यचान्यत्
किञ्चित् तदयं नितरामुन्मत्तवदुपैक्षिष्यत । उपेक्षितस्य च
कुतो वचनप्रतिष्ठा । अप्रतिष्ठितवचनो वा कथमुपधर्मं
निरस्येत् । तद्यदेतदहेतदृष्ट्या ब्रह्मध्यानं मध्वादिदृष्ट्यादित्या
द्युपासनमिव फलविशेषसाधनाय श्रुतिभिरुपदिष्टं तदेव तत्त्व
मित्यारोपयन् स भगवानाचार्यः स्ववचनप्रतिष्ठामुपपादया-
मास । उपदेशनीयानामयमारोप इति ज्ञानविरहे फलसिद्धेः
सुसम्पद्यमानत्वात् । एतेनासदुपदेशा विप्रलम्भकोऽसावित्या-
क्षेपः प्रयुक्तः । नहि व्याधितस्य सूनीरारोग्यं कामयमानो
जनकस्तिक्तमौषधमतिक्तमिति तदुपयोगाय ब्रुवन् विप्रलम्भ-

कलेन व्यपदिश्यते ॥ तस्मादाचार्यपादानामहैततत्त्वप्रति-
पादकसन्दर्भो न वस्तुतत्त्वं प्रतिपादयति किन्तु विनियानां
ध्यानमात्रं शोधयति । स्वमतस्थापनमतान्तरखण्डनलौला च
तेषामेव अद्वातिशयोपधानाय । वस्तुतत्त्वं पुनर्हैतमेव ।

नन्वेवं बृहदारण्यकच्छान्दीग्यादिश्रुतीनामुपक्रमादि
लिङ्गावधृततात्पर्याणामर्थादहैततत्त्वं निर्णीतं नतु श्रीशङ्करा-
चार्याणां वाङ्मात्रेण तथाच कथं हैतमेव वस्तुतत्त्वमुच्यत
इत्याक्षेपपरिहारार्थं प्रथमकारिकाद्वितीयपादं परिष्कुरुते ।

उपक्रमोपसंहारप्रमुखैर्हेतुभिः स्फुटम् ।

ज्ञायते श्रुतितात्पर्यं हैतैश्वर्यरूपे ॥२॥

बृहदारण्यके ह्युपक्रमवाक्यम् 'उषा वै अश्वस्य मेध्यस्य
शिरः' इत्यत्र कर्माङ्गस्य पशोः संस्कर्तव्यत्वात् कालादिदृष्टयः
शिर-आदिषु क्षिप्यन्ते, प्राजापत्यत्वञ्च प्राजापतिदृष्टाध्या-
रोपणात् काललोकदेवतात्वारोपणञ्च प्राजापतिवकरणं पशो-
रित्येतद्भाष्यम् । उषाइति ब्राह्मो मुहूर्त्तः । मेध्यस्य यज्ञियस्या-
श्वस्योषाः शिर इत्यक्षरार्थः । तदयमिहारोपः । उपसंहार-
वाक्यञ्च "अथास्य मातरमभिमन्त्रयते इलासि मैत्रावरुणी"
इति । अत्र इलासीति पृथिवीत्वारोपः । मैत्रावरुणौत्य-
रुन्धतीत्वारोपः । एतेन इलासीत्यस्य स्तुत्यासीत्यर्थकत्वेऽपि न
क्षतिरुन्धतीत्वारोपस्य जागरूकत्वात् । नचायं मन्त्री
न खलूपनिषदुपसंहारवाक्यमिति शङ्काम् अभिमन्त्रयत
इत्युपलक्षकशब्देन मन्त्रस्यापि तदङ्गीकृतत्वात् । उक्त्ययजुः

सामादिदृष्ट्या प्राणोपासनादिश्वारोपाभ्यासः । आरोपो ह्य-
 पूर्वैव, असिद्धत्वेन मानान्तराप्राप्तत्वात् । आरोपस्य फलं
 तत्रैवोक्तम् “एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर
 आत्मायमग्निर्कस्तस्येमे लोका आत्मान स्तावेतावर्काश्वमेधौ
 सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेवापजयति, पुनर्मृत्युं जयति
 नैवंमृत्युराप्नोतीति” । अश्वस्य मेधस्य प्रजापतित्वेना-
 रोपमुपक्रम्य फलभूतो ह्यश्वमेधक्रतुरादित्यत्वेन तत्साधन-
 मग्निश्चार्कस्वरूपतया तयोरात्मना चैक्यं वेदितव्यमित्युपक्षिप्तस्या-
 रोपणविधेः फलं स मृत्युमपजयति, मृत्युस्तं नाप्नोतीति निर्गलि-
 तार्थः । तेनारोपविशेषस्यामृतत्वं फलमिति श्रौतसिद्धान्तः ।
 उपदर्शितब्राह्मणभाष्ये तस्मादेवं वेदितव्य इति वदतामाचार्य-
 पादानामयमेवगूढोऽभिसन्धिरनुमीयते । यतस्तन्मते वस्तु-
 तन्त्रं हि सम्यग् वेदनं न पुरुषव्यापारतन्त्रमतो विधेयतां नाधि-
 गन्तुमलम्भवति । अस्ति चात्र वेदितव्य इति विधिः । तस्माद्-
 वेदनमिदमारोपस्वरूपं तस्य वस्तुतन्त्रत्वाभावाद् युज्यत एव विधा-
 नम् । नन्वात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिवत् वेदितव्य इत्युक्त्य-
 मानवचनं विधिच्छायं भवदपि न विधिस्वरूपतां भजते । इतिचेद्
 विषमो दृष्टान्तः । प्रत्यक्षोपक्षेपयोर्भेदात् । प्रत्यक्षश्रुतिर्विधि-
 छायाऽप्यर्थवादीपक्षिप्तश्रुतिर्न विधिच्छाया भवितुमर्हति, विधे-
 रेवार्थवादाक्षिप्तत्वनियमात् । आचार्यसम्मतत्वाच्च । आचार्य-
 मतेऽप्यश्वमेधक्रतुरूपफलस्यादित्यत्ववेदनमवस्तुतन्त्रं वस्तुतन्त्रञ्च
 सम्यग्दर्शनमिति सत्यपि वैषम्ये कथमकाण्डे प्रत्ययशक्तिरपा-

क्रियते । अस्मिन्मते पुनरात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादीन्यपि विधिवचनान्येव नतु विधिच्छायानीति तत्त्वमुपरिष्ठान्ति वेदयिष्यते । अर्थवादी यथा तत्रैव चतुर्थाध्यायतृतीयब्राह्मणे “अथ यत्रैनं व्रन्तोव जिनन्तोव हस्तीव विच्छाययति गर्तमिव पतति यदेव जाग्रद् भयं पश्यति तद्वाविद्यया मन्यते अथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः” इति । अत्र स्वप्नो वर्ण्यते, स्वाप्नज्ञानं भ्रमरूपमिति सर्वसिद्धम्, तत्र जाग्रतो भयहेतुभूतहननादिज्ञानमवापि भयहेतुर्भवति अदेवस्याराक्षश्च स्वस्य देवत्वराजतादिज्ञानञ्च सुखहेतुर्भवति यथैवं तथा सर्वानात्मकस्यापि सर्वस्वरूपताज्ञानं भयनिवृत्तये भवति । तथाच यथा स्वप्नदृष्टुर्देवत्वराजतादिज्ञानं भ्रमरूपमपि परमो लोकः—सुखाख्यपरमप्रयोजनसाधनं तद्वद् भ्रमरूपमपि अहमेव सर्वोऽस्मीति ज्ञानं मोक्षाख्य-परम-प्रयोजनं साधयितुमीष्टे, भ्रमस्य सत्यफलकत्वे बाधाभावादित्याशयः । एतदारोपस्य प्रशंसनमर्थवादः । एतेन परम-प्रयोजनसाधनत्वोपपत्तिर्द्दिशिता ।

ननु “यत्र यस्मिन् काले केवलं शत्रवोऽन्ये वा तत्क्षरा सामा-
गत्य व्रन्तोति सृष्टैव वासनानिमित्तः प्रत्ययोऽविद्याख्यो जायते
तदेतदुच्यते एनं स्वप्नदृष्टं व्रन्तीवेति तथा जिनन्तोव वशो-
कुर्वन्तोव न केचन व्रन्ति नापि वशो कुर्वन्ति केवलं त्वविद्या-
वासनोद्भवनिमित्तं भ्रान्तिमात्रम् । तथा हस्तीवैनं विच्छाययति
विद्रावयति धावयतोवेत्यर्थः । गर्तमिव पतति गर्तं ज्ञोर्ण

कूपादिकमिव पतन्तमात्मानमुपलक्षयति । तादृशी च्छस्य
 मृषावासनोद्भवव्यत्यन्तनिकृष्टाधर्मीज्ञासितान्तःकरणवृत्तप्रायया
 दुःखरूपत्वात् । किं वज्जना यदेव जाग्रद् भयं पश्यति, तदेव
 भयरूपमस्मिन् स्वप्ने विनैव हृत्स्यादिरूपभयमविद्यावासनया
 मृषैवोद्भूतया मन्यते । अथ पुनर्यत्राविद्यापकृष्यमाणा विद्या-
 चोत्कृष्यमाणा किं विषया किं लक्षणा चेत्युच्यते अथ
 पुनर्यत्र यस्मिन् काले देव इव स्वयं भवति देवताविषया
 विद्या यदोद्भूता जागरितकाले तदोद्भूतया वासनया देवमि-
 वात्मानं मन्यते स्वप्नेऽपि तदुच्यते देव इव राजेव राज्यस्थोऽ-
 भिषिक्तः स्वप्नेऽपि राजाहमिति मन्यते राजवासनानिमित्तः ।
 एवमत्यन्तप्रक्षीयमाणाऽविद्योद्भूता च विद्या सर्वात्मविषया
 यदा तदा स्वप्नेऽपि तद्भावभावितोऽहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते
 स यः सर्वात्मभावः सोऽस्यात्मनः परमो लोकः परम आत्मभावः
 स्वाभाविकः ।” इत्येतावदुपदर्शितश्रुतिभाष्यं विरुध्यते । वादं
 विरुध्यताम्, श्रुतिस्तु स्वयमनुस्यूते । देव इव राजेवेतीव शब्द-
 स्वरसात् । यो हि वस्तुतो देवो राजा वा स खलु स एव
 भवति न तु स इव । इव-कारेणारोपस्य स्पष्टीकरणात् । एव
 मेव सर्वात्मभावज्ञानमिति । यदुक्तं भाष्ये देवताविषया
 विद्येति, तन्न युक्तं न च्छदेवस्य देवोऽहमितिज्ञानं देवताविषया
 विद्या, अथ देवतावस्थायां तज्ज्ञानं विद्येति चेन्न शत्रु
 कर्तृक-हननादि-हस्तिकर्तृकविद्रावणादिदशायां तज्ज्ञान-
 स्यापि विद्यास्वरूपत्वसम्भवात्, तदासनानिमित्तप्रत्ययस्या-

विद्यात्वे देवताविषयविद्यावासनानिमित्तप्रत्ययस्याप्यविद्यात्व-
धौव्येण, विद्याविद्याविभागकल्पनायाः प्रकृतानुपयोगित्वात् ।
अपिच देव इव राजेवाहमेवेदं सञ्चोऽस्मीति मन्यते इत्येकस्य
क्रियापदस्य देवत्वादित्थं प्रज्ञानरूपभ्रमबोधकत्वं सर्व्वात्मत्वादि-
ज्ञानरूपप्रमाबोधकत्वञ्चेति कल्पनमन्याथ्यम् नहि रज्जुसर्पमिव
वृक्षं पश्यतीति प्रयोगात् वृक्षदर्शनस्य प्रमात्वरूपत्वं प्रतीयते,
किन्तु भ्रमरूपत्वम् । किञ्च सोऽस्य परमो लोकः इत्यत्र “स
सर्व्वात्मभाव” इत्युक्तं भाष्ये तदपि न सम्यक् सर्व्वात्मभावस्यात्र
तच्छब्देन ग्रहीतुमशक्यत्वात् अन्यथा अस्ति रूपं चन्द्रमसि
स च रूपे इति शब्दात् रूपभावो नाम रूपत्वं रूप इति
प्रत्ययः प्रसज्येत । तस्मादस्मादावेदितार्थ एव श्रेयान् । भाष्यन्तु
सुगतसमयानुप्रवेशेन तन्निरासाय भगवतो लीलाविशेष
इत्युक्तम् । एवमन्यत्रापि ।

नचोपक्रमादीनि लिङ्गानि प्रकरणस्यैवेति समीचीनं
निर्व्विशेषग्रन्थजातस्यैकार्थप्रतिपत्तिफलकतया तदुपक्रमोप-
संहारादीनामेवोपादातुमुचितत्वात् । प्रकरणीयप्रक्रमादीनान्तु
प्रकृतार्थसङ्गतिरतदविरोधादिनिर्णये लिङ्गत्वं युज्यते । तस्मात्
“उपक्रमोपसंहाराव्यासोऽपूर्व्वताफलम् । अर्थवादोपपत्ती च
लिङ्गं तात्पर्य्यनिर्णये” । इत्यत्रैतवाद्यभ्युपगतलिङ्गे बृहदारण्य-
कोपनिषदाम् आत्मनानात्वजगद्भेदोपजीव्यारोपतात्पर्य्य-
कत्वं निर्णयिते । अतएव तत्र श्रूयते, “यः पृथिव्यां तिष्ठन्
पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेदेत्यादि” । अत्र पृथिव्याद्यधि-

देवताभ्यः परमात्मनो भेद उक्तः । यद्यात्मैक्यमभिधत्स्येत
अहमिति प्रत्ययिनो पृथिव्यभिमानिनो देवता तमात्मानं न
वेदेति कथमभिदध्यात् । तद्विशेषज्ञानविरहसम्भवेऽपि
तदभिधानस्य प्रकृतानुपयोगित्वात् । अपिच वाक्यशेषः ‘एष
त आत्मेति’ न तु त्वमात्मेति । उक्तञ्चाचार्यैः, “नहि स एव
तस्येति भेदनिर्देशाहो भवतीति” । तत्र प्रपञ्चेकात्मप्र-
विषयाख्यायिकापि शास्त्रैकवाक्यत्वेनारोपविधिपर्यवसायिनोति
हेतुं वास्तवमवास्तवञ्चाहेतमिति ।

ननु भवेदेवं कथञ्चिद् यदि च्छान्दोग्यादि श्रुतिभिरहेतं न
प्रतिपाद्येत, प्रतिपादितञ्चेतत्, तदेकवाक्यत्वेन प्रकरणोपक्रमा-
देस्तात्पर्यनिर्णयलिङ्गत्वाभ्युपगमाद् बृहदारण्यकश्रुतीनामप्य-
हेततात्पर्यकत्वे हेतमवास्तवमित्याक्षेपं परिहरति—

अहेतोपासनाभ्यासाद्रागद्वेषवलक्ष्यः

तदर्थं क्वचिदुद्दिष्टमतथ्यमपि तथ्यवत् ॥३॥

उपासनोपदेशप्रधाना हि च्छान्दोग्योपनिषदः । तत्रो-
पक्रमवाक्यं ओमित्येतदक्षरमुक्तौयमुपासीतिति । उपसंहार
वाक्यञ्च प्रजापतेः सभां वेष्ट्य प्रपद्य इत्युपासनाङ्गं मन्त्रविशेषः ।
अङ्गस्य प्रधानपर्यवसायित्वेनोपासनैव तेनावगम्यते । लोक
दृष्ट्या सामोपासनादिषु “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति
शान्तउपासीते”त्याद्यात्मोपासनासु चाभ्यासः । उपासनायाः प्रमा-
णान्तरागोचरत्वेनापूर्वत्वम् उपासनायाः फलं “कल्पन्ते हास्ये
लोका ऊर्ध्वंश्चावृत्ताश्च य एतदेवं विद्वान् लोकेषु पञ्चविधं सामो-

पास्तु” इत्यादौ । तथा “मनो ब्रह्मेत्युपासीते”त्युपक्रम्य “वागीव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेदेति” ब्रह्मदृष्ट्या मन उपासनस्य “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीते”त्युपक्रम्य “एतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसंभविता-
स्मोति”सर्वात्मत्वादिना ब्रह्मोपासनस्य फलं आवितम् । अर्थ-
वादो यथा, “अथात आत्मादेश” इत्युपक्रम्य “आत्मैवेदं सर्व-
मिति स वा एष एवं पश्यन् एवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्म
क्रौड आत्मसिन्धुन आत्मानन्दः स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु
लोकेषु कामचारी भवतीति”श्रुतौ सर्वलोककामचारः । अत्र
हि तथाविधं दर्शनमारीपात्मकं तदेव चोपासनमर्थवादवलेन
विधीयते । कथमयमारोप इति चेदुपपत्तेः । तथाहि भूमान-
मुपक्रम्यान्नातम् “स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात् स पश्चात् स
पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वमिति ।
अथातोऽहङ्कारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठात् अहं पश्चात्
अहं पुरस्तादहं दक्षिणतः अहं सुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वमित्यथात
आत्मादेश एवात्मैवाधस्तादात्मोपरिष्ठादात्मापश्चादात्मा पुर-
स्तादात्मा दक्षिणत आत्मा उत्तरत आत्मैवेदं सर्वमिति ।”
अत्रभूमाहङ्कारास्पदात्मनां सर्वस्वत्त्वपत्वमुपदिष्टं तद् यदि
वास्तवं भवेत् तयाणामनन्यत्वेन पृथगुपदेशानर्थक्यं प्रसज्येत
तयाणामनन्यत्वबोधनाय पृथगुपदेश इति चेत् भूमेति ब्रह्म
अहङ्कारास्पदमिति जीवश्चेति भेदद्वयमात्रमुपादीयेतात्मादेशो-

पादानवैयर्थ्यन्तु दुष्परिहरमेव । अभ्यास एष इति चेत् तत्त्व-
 मसौतिवदेकः शब्द उपादीयेत, जिज्ञासा च प्रतिपाद्येत,
 न त्वेवम् । भूमजौवावात्मपदार्थावित्यवबोधार्थञ्चेत् तथाप्य-
 नुपयोगः । नहि शक्तिनिर्व्वचनार्थं काण्डिका, किन्तु
 मोक्षोपायोपदेशार्था । नचात्मपदार्थतया भूमजौवयोच्चानं
 तत्रोपयुज्यते । तदानर्थक्यमात्मादेशोपादानस्य स्याद्
 यदि सर्व्वात्मत्वमद्वाभिधीयेत । अथ तस्यारोपात्मकमुपासनं
 विधीयते न तावदानर्थक्यं प्रसज्यते । कथमिति चेदु-
 पास्यत्रैविध्यादिति ब्रूमः । परमात्मोपासना जौवात्मोपा-
 सना परमात्मजौवात्मसाधारणत्वेनात्ममात्रोपासना चेति त्रय-
 मारोपरूपमपि भिन्नधर्मावच्छिन्नगोचरमतः समानफल-
 कतया प्रत्येकं तदुपदेशस्य युक्तत्वात् कस्यचिदप्यानर्थक्यमिय-
 मुपपत्तिरार्थी । किञ्च “सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तं
 उपासीताय खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिन् लोके
 पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्व्वीतेति” श्रुतौ
 शाब्दी । उपासनात्मकक्रतोरथ खलु क्रतुमय इत्यारभ्य प्रेत्य-
 भवतीत्यन्तेन कर्त्तव्यतायामुपपत्तिरुपदर्शिता । तदेवमुपासन-
 विधितात्पर्य्यकश्रुतीनामुपास्यविशेषविवरणमुपासनाप्रकारश्चा-
 द्भूतया लभ्यते । तदेवं साङ्गोपासना च्छान्दोग्यश्रुतिभिरुप-
 दिष्टा । उपासना हि प्रतीकादिभेदादिविधा भवति । ते च
 भेदा मूलादवगन्तव्याः । इह निदानन्तु अमुमुक्षुमपि मोक्षाभि-
 सुखीकृतुं जननीव भगवतो श्रुतिरभीष्टफलेन लोभयन्ती तत्त-

दुपासनामार्गं प्रवर्तयति । तथा च सर्व्वेवोपासना साक्षात्-
पारम्पर्य्येण वा मोक्षसाधनं, पारम्पर्य्यमपि दूरासन्नतया भिद्यते
तत्र यद् यथा मोक्षं प्रत्यासीदति तत्तथा प्रशस्यते वैपरीत्ये वैप-
रीत्यम् । तत्र सर्वात्मत्वेन परमात्मनो जीवात्मन आत्म
सामान्यस्य वोपासनं भटिति रागद्वेषवल्हानाय भवति ।
शत्रुमित्रादिभेददृष्टिविलोपहेतुत्वात् । एवं शिथिलरागतया
प्रसन्नचेतसो जगत्स्रष्टृत्वादिरूपेण परमात्मोपासनं देहाद्य-
तिरिक्तत्वेन जीवात्मोपासनं तदुभयरूपेण चात्मसामान्योपासनं
मोक्षाय सम्पद्यते । अतएव “सर्व्वं खल्विदं ब्रह्मी”त्युपासनायाः
प्रथमः प्रकारो रागद्वेषक्षयार्थः । “तज्जलानिति” द्वितीयः
प्रकारो मोक्षार्थः । तयोः पौर्वापपर्य्यभावेनाङ्गाङ्गितयैकत्व
व्यवहारीऽप्युपपद्यते ।

न च देहाद्यतिरिक्तत्वं जगत्स्रष्टृत्वादिकञ्चेति द्विविधरूप-
मात्मसामान्ये नास्ति कथं तदुभयरूपेणात्मसामान्योपासन-
मिति शङ्क्यमात्मत्वसामानाधिकरण्येन तदुभयरूपस्यैव सम्भ-
वाद्दारीपस्य जागरूकत्वाच्च । अतएव तत्र षष्ठप्रपाठके
श्वेतकेतोर्जीवात्मनि देहादिव्यतिरिक्ते परमात्मत्वं परमात्मनि
च सर्वात्मत्वञ्चारोपितं रागादिक्षयार्थं सत्त्वोत्कषार्थञ्च । न च
जीवात्मनि परमात्मत्वारोपं विनापि केवलपरमात्मोपासनस्य
केवलजीवात्मोपासनस्य च मोक्षसाधनत्वात् प्रयासोऽयं व्यर्थ
इति वाच्यमुपासनसौकर्य्यप्रकर्षाभ्यां सार्थक्यात् । यदसौ
परमात्माख्यः परमेश्वरस्तावदवाङ्मनसगौचरः कथमयोगी

साक्षात्तमुपासीत यद्यालम्बनं नासादयेत् । आलम्बनञ्चेतरा-
पेक्षयाहङ्कारास्पदमेव नेदिष्ठं साजात्यादिव्युपासनस्य सौकर्यं,
अतएव श्रूयते—

“यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं
दोषोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत् ।
अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वेर्विशेषं
ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः” इति ।

एतदुपासनस्य प्रकर्षश्च परमेश्वरसाधारणत्वेन,—उक्तं हि
भगवता “स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य वायते महतो भयादिति” ।
अथ कथमिदमात्मसामान्योपासनमुच्यते पारमेश्वरोपासनत्वे-
नाभिधानस्यैव युक्तत्वादिति चेन्न, जीवपरमाख्ययोर्हयोरेवात्मनो-
रेतदुपासनायां विषयीकृतत्वात् । नन्वेवमपि प्रातिस्विकरूपेण
सकल जीवात्मनामविषयोभावात् कथमात्मसामान्योपासनमेत-
दिति चेन्नैष दोषः, आत्मसामान्यपदेन परमात्मजीवात्मनोरेव
विवक्षितत्वात् । केवलजीवात्मोपासनं तु विघ्नेन परिभवितुं
शक्यते । तस्माज्जीवात्मारोपित परमात्मोपासनमेव सुमुद्युभिः
श्रेयस्तया प्रतिपत्तव्यम् । नैतावता सर्वप्रमाणसिद्धवैतवाधो
वस्तुतो भवति । उपासनन्तु वाधितवैतमारोपात्मकमिव
क्वचिदवाधितवैतमांशिकारोपात्मकमपि भवति,

“यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय

निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ।” इति श्रुतेः ।

क्वचिच्च देहाद्यतिरिक्तत्वेन प्रमात्मकंजीवोपासनं—

“स्वप्नान्तं जागरितान्तञ्च उभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचती”ति

श्रुतेः । न चात्र दर्शनमनने श्रूयते नोपासनमिति वाच्यं दर्शनस्य तत्फलकमननस्य च निदिध्यासनाख्योपासननियतत्वेन ताभ्यामेवोपासनस्याक्षिप्तत्वात् । श्रूयते हि

“आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य”

इति । स्मर्यते च

“श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनं हेतवः ।” इति

अधिकारिवैचित्र्यादुपासनावैचित्र्यम् । रुचिवैचित्र्यात् केनचिदेव किञ्चिदुपेयते, तच्च यथास्वमासनदूरपारम्पर्येण मोक्षस्योपकारकं भवति । जीवात्मस्वरूपप्रत्यक्षान्तु सर्वेषामेव सुमुक्षूणामावश्यकमिति श्रूयते हि “तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनायेति” । न च तमेवेति परमात्ममात्रविषयं न तु जीवात्मविषयमिति मन्तव्यं,—अस्य हि मन्त्रस्य “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं” मिति प्रथमपादे ‘एत’मित्यनेन प्रत्यक्षगम्यस्य निर्देशात्, जीवात्मविषयमेव, ‘अहं’ अहं-प्रत्ययगोचरं ‘एतं’ विशेषगुणवत्त्वेन प्रत्यक्षगोचरं ‘पुरुषं’

जोवात्मानं 'वेद' वेत्ति—विध्यर्थे लट् पञ्चम लकारत्वे तु सुतरा
मेव तथा । न च पूर्वस्मिन् मन्त्रे परमात्मज्ञानस्यामृतत्व-
फलकत्वाभिधानात्, अत्रापि परमात्मन एव पुरुषपदेनोपादातु-
मौचित्यमिति वाच्यम्, परमात्मज्ञानस्यामृतत्वफलकत्वमुक्त्वा
यज्ज्ञानं विना मोक्षस्यासम्भवस्तदवबोधनार्थमेतन्मन्त्रप्रवृत्तेः ।
न चादित्यवर्णं तमसः परस्तादिति द्वितीयपाद 'आदित्यवर्ण'-
मिति विशेषणं जोवात्मपक्षे नोपपद्यते, परमात्मपक्षे तु
आदित्योपाधिमादाय कथञ्चिदुपपद्यते इति वाच्यमादित्यवर्ण-
मित्यनेन, आदित्यतुल्यत्वस्य विवक्षितत्वात्, तुल्यताच प्रकाशक-
त्वेन विवृतमेतद् गीतासु—

“यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥” इति

स्थूलालम्बिनामधिकारिणामुपकारार्थमादित्यवर्णत्वेन ध्यानस्य
सूचितत्वाद्वा नानुपपत्तिः । नन्वेवं

“एको हंसो भुवनस्यास्य मध्ये

स एवाग्निः सलिले सन्निविष्टः ।

तमेव विदित्वाति मृत्युमेति—

नान्यः पन्था विद्यते अयनाय ॥”

इत्युत्तरमन्त्रस्थहंसपदस्य जोवात्मपरत्वं न सम्भवति, जोवात्म
नानात्ववादिनां तार्किकाणामेक इति विशेषणेन निष्पन्दौ-
कृतत्वात् परमात्मपरत्वे तु तदेकवाक्यतया “वेदाहमेत” मिति

मन्त्रस्यापि तत् परब्रह्ममिति तूत्तमपुरुषविभक्तियुक्तवेदेति क्रियापदसाक्षात् कर्तृपदमिति चेन्न, अत्रापि “अस्य भुवनस्ये”त्यनेन शरीरं गम्यते, तत्र सलिलस्थोऽग्निरिव जीवात्मा तिष्ठति, स चैकस्मिन् शरीरे एक एव, श्वासप्रश्वासशब्दानुकृतिमूलकहंसशब्दो जीवात्मनि मुख्यश्चेति जीवात्मपरब्रह्मैवोपपत्तेः । परन्तु परमात्मोपासनलक्ष्ययोगसिद्धेर्जीवात्मसाक्षात्कारो निरावाधः सम्पद्यते, तदभाववतो जीवात्मसाक्षात्कारो विघ्नसङ्कुल इति प्राक् परमेश्वरज्ञानस्यामृतफलकलकथनेन स्फुटीकृतम् । नन्वेवं सर्वत्रैवात्मदर्शनस्य परमात्मसाक्षात्कारपर्यवसायित्वमस्तु किमनर्थकेन जीवात्मसाक्षात्कारेणेति चेन्न, देहाद्यतिरिक्तस्वरूपसाक्षात्कारं विना देहाद्यभिमाननिवृत्तेरसम्भवात्, तदनिवृत्तौ चापवर्गस्य । यत्कारणं समानविषयकान्यूनवलविपरोतनिश्चय एव विशिष्टबुद्धिं प्रतिवधातीति । स्यादेतत्, किन्तु काठकश्रुतिरत्र विप्रतिपद्यते तथा हि नचिकेतस्तृतीयप्रश्नं समादधती यमस्यात्मोपदेशो जीवपरमात्मविषयको भवति, यदि तयोर्भेदः स्यादेकमात्रप्रश्ने तद्द्वयप्रतिपादनं नोपपद्यते । अथाभेदः, परमात्मसाक्षात्कारो जीवात्मसाक्षात्कारश्चेति कल्पनादयो व्यर्था, एकसाक्षात्कारस्यैव वास्तवत्वात् । नानालसिद्धान्तभङ्गश्चेति चेदुच्यते—“येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तोत्रे के नायमस्तोति चैके” इत्यत्र नचिकेतसः प्रश्नः श्रूयते, तत्र अयमित्यनेन ज्ञानाश्रयो ग्राह्यः, ज्ञानस्यानुभूयमानत्वेन तदपेक्षितत्वादिदं शब्दव्यवहारस्यान्यथा

व्याघातः प्रसज्येत, तथाह्वयमिति यदि प्रसिद्धः कश्चित् स्यात्
 तत्र नास्तीति संशयकोटिर्नोपपद्यते, अथाप्रसिद्धः, अयमिति
 प्रयोगो न स्यात्, धर्मिधोविरहे संशयस्य चानुपपत्तिः ।
 तस्माद् ज्ञानाश्रय एवायं पदार्थः । तथाच, ज्ञानं देहाद्यतिरिक्त-
 वृत्ति न वेति प्रश्नः, तस्य देहाद्यतिरिक्तवृत्तौतुप्रक्षरेज्ञापयितव्ये
 यत्र यत्र ज्ञानमस्ति युज्यत एवतेषामुपादानं, न तावदेतेना-
 नाकाङ्क्षिताभिधानं प्रसज्यते, न च प्रज्ञाधिक्यम् । एवमात्म-
 लेनानुगमस्य द्वयोरेव ग्रहणमन्यत्रापि समर्थनीयम् । नन्वेव-
 मपि जीवपरमात्मनोः सर्वात्मकत्वेनोपासनं रागद्वेषनिवृत्तये
 भवतीति मतं कथमुपपद्यते, अथ शत्रुमित्रादिभेददृष्टि-
 विलोपहेतुत्वादित्युक्तमेवेति चेत् तेन सत्यामपि द्वेषनिवृत्तौ
 रागवलनिवृत्तेरसम्भवात् । भवति हि स्वस्मिन् परमो राग
 इति वादमेवं तथापि अस्तिवादिकामनोद्देश्यतयैव भवति
 स्वस्मिन् रागः, सा न भूवं भूयासमित्यनुभवात् । इदं
 तावदस्ति त्वमनागतमलव्यत्वेन मन्यमानः पुरुषस्तत् कामयते,
 तदुद्देश्यश्चात्मा । यस्तु सर्वात्मकलोपासनवाधितद्वैतदृष्टिः
 सर्वमेव स्वात्मभूतमवबुध्यते—तेन किमलव्यत्वेन ज्ञातव्यं यत्
 कामयिष्यते, नित्यलव्येनात्मनैव सर्वस्यानन्यत्वं निश्चयात् ।

तथाच द्वैतज्ञानाभावे लभ्य ज्ञानासम्भवाद्वागानुत्पत्तिः प्राक्तन
 रागस्य च स्वसाक्षात्कारादिनैव क्षय इति बाधितद्वैतदृष्टेरद्वैत-
 ध्यायिनो द्वेषनिवृत्तिवद युक्ता रागनिवृत्तिः । व्युत्थानं दशायां
 सत्यामपि द्वैतदृष्टावद्वैतधीवासनाक्षपितदार्ढ्यनैरन्तर्य-रागद्वेषयो-

युज्यत एव बलहानिः । नन्वद्वैतध्यानं मानसं न बहिरिन्द्रियजन्य-
 हैतदृष्टेर्वाधकं भवितुमर्हति दुर्बलत्वात्, कुतस्ततो रागद्वेष-
 बलहानिरिति चेन्नैष दोषः ध्यानारम्भदशायां प्रत्याह्वतेन्द्रियस्य
 बहिरिन्द्रियजन्यद्वैतदृष्टसंभवात् मानसद्वैतदृष्टेरद्वैतध्यानबाध्य-
 त्वाच्च नचाद्वैतध्यानमाहार्यं तस्य मानसद्वैतवृद्धिबाधकत्वाभावात्त-
 द्दोषतादवस्थमिति वाच्यं प्रत्ययसन्तानरूपध्यानस्य प्रथम-
 भूमिकायामाहार्यत्वेऽप्युत्तरकालमनाहार्यत्वसंभवात् । सुषुम्ना-
 मनःसंयोगविशेषस्याद्वैतप्रत्ययसन्तानहेतुत्वादिति दिक् । तदेवं
 रागादिदौर्बल्येन प्रसादप्रवणे चेतसि प्रत्यासीदति सुसुक्ष्म-
 रात्मयोगः । यथा निराकृतलताप्रतानच्छायाभ्यकारतया दिन-
 करकिरणसम्पृक्ते क्षेत्रे शस्यार्थिनः स्तम्वादियोगस्तद्वत् ।
 नातो भेदबोधनीनां कर्तृत्वभोक्तृत्वादिवोधनीनाञ्च श्रुतीनां
 तत्त्वतो बाधेऽप्यतत्त्वतो बाधविरहाभ्युपगमः, नवा प्रत्याक्षादीनां
 बाधः, नाप्यविद्यावन्मात्रविषयकत्वं शास्त्राणां प्रसज्यते ।
 कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रतिषेधोऽन्यद्वैतबोधोऽपि चोपनिषद्वाक्यान्वया-
 सनार्थानोक्तम् । अतएवेशोपनिषत्सु “ईशावास्यम्” इत्युपक्रमे
 ईश्वरकर्तृकमाच्छादनं विधीयते । ईश्वर इति परमात्मनो
 नामान्तरम् । आच्छादनं चात्र आच्छादित्वेन चिन्तनं
 नहि मुख्यमाच्छादनमीश्वरकर्तृकमन्येन कर्तुं शक्यते येन
 विधीयेत । न च वास्यमिति कृत्यप्रत्यय एव निष्ठार्थस्य
 लक्षकः, तथा सत्यपि प्रकृतेर्लक्षकत्वं भवताभ्युपगन्तव्यं
 मन्यथा सिद्धान्तहानिर्मुखाच्छादनस्य कर्तृकर्मद्वयाधीनत्वेन

व्यवधायकत्वेन च हैतापत्तेरशङ्क्यपरीहारत्वात् । तथाचोभय
लक्षणापेक्षया प्रकृतिमात्रस्य लक्षकताया एव युक्तत्वात् ।
ईश्वराच्छादनचिन्तनम् ईश्वरसम्बद्धं कर्म, तदेवेशोपनिषत्-
प्रतिपाद्यम् उपसंहारेऽपि अग्नेयेति तथाविधकर्मणः
सूचितत्वात् । “कुर्वन्नेवेह कर्माणि” “विद्याञ्चाविद्याञ्च” इत्या-
दावभ्यासेन कर्मणोऽवगमात् । कर्मणोऽपूर्वत्वं साध्यत्वादेव
फलञ्च मृत्युतरणम् “अविद्याया मृत्यं तीर्त्स्व” इत्यवगमात् । अर्थ-
वादश्च “तत्रको मोहः कः शोकः” इत्येकत्वचिन्तनरूप
कर्मकालस्य मोहशोकसम्बन्धराहित्यकथनमुखेन कर्मणः
प्रशंसनम् । अथैकत्वदृष्टिर्यदि भ्रमरूपा तत् को मोह इति
नोपपद्यते एकत्वज्ञानरूपस्यैव मोहस्य सत्त्वादिति चेदर्थ-
वादिकीयं फलश्रुतिर्न सर्वथा यथार्था, उक्तं हि “पिव निम्बं
प्रदास्यामि खलुते खण्डलडुकम् । पितृवमुक्तः पिवति न फलं
तावदेव तु ।” इति । तथाच जीवात्मस्वरूपप्रत्यक्षप्रयो-
जकतया तद्विषयकमोहनिरासकत्वेन को मोह इति प्रशंसा ।
मोह इत्यस्याहमेपां समेत इत्यभिमान इति वार्थः । सचैकत्व-
दर्शिनो निवर्तते । नचानेन मन्त्रेण कर्मकालो नोपादीयत इति
वक्तुं शक्यम्, यत्रतत्रेत्यनेन कर्मकालस्यैवोपात्तत्वादित्यथा
तयोर्वैयर्थ्यं स्यात् । एवं यत्र हैतमिव पश्यतीति श्रुत्यन्तरे
यत्रेत्यनेन व्युत्थानकालो गृह्यते, इवकारेण ध्यानकालस्याहैत-
धीदार्यवत्त्वसूचनात् । हैतस्यावास्तवत्वे तस्योपमानत्वासङ्गतः
यत्र सर्वमात्मैवाभूदित्यत्र च यत्रेत्यनेन योगदशाग्रहणं

वास्तवहेताभावे तु यत्रेति सर्वमित्रभूदिति चासमञ्जसं
स्यादिति ध्येयम् । अत्र यत्रेत्यस्य परमार्थदशायामित्यर्थं
ब्रुवद्भिराचार्यैरप्येतत्पक्षस्य वास्तवत्वमङ्गीकृतं वेदितव्यम् ।
अत्रैतस्य वास्तवत्वे परमार्थस्य दशानियन्तित्वासम्भवात् । अयं
तावदष्टादशर्त्तुपनिषदर्थसंग्रहः—

अस्त्राद्ये मानसं कर्म द्वितीये कायिकं तथा ।
निष्कामं तद्द्वयं सुखे न कर्मिष्वितरद् भवेत् ॥१॥
भवेन्निष्कामता त्यागात् फलस्यैव न चात्मनः ।
जिजोषिषेच्छतमिति प्रतीकेनैतदूहितम् ॥२॥
आत्मत्यागिजुगुप्सा च तृतीयर्त्तुं निवेशिता ।
तृतीयोक्तात्मशब्दार्थश्चतुर्थेन प्रकाशितः ॥३॥
सर्वगात्मस्थिताः प्राणाः अपोऽर्थात् सरसं वपुः ।
दधत्यतस्तदप्यात्मसंज्ञं हन्यात् न तत् स्वयम् ॥४॥
तृतीयतृर्थयोरर्थमेलनात् पर्यवस्यति ।
निष्कामताप्रसिद्धार्थं चिन्तनं सर्वगात्मनः ॥५॥
एकत्वचिन्तनं वापि पञ्चमादितिकोदितम् ।
न तत्त्वतः पुनर्भूतजातैक्यं कचिदात्मनः ॥६॥
यतो भिन्नो हि जीवात्मा प्रत्यक्षेणैव गृह्यते ।
परमात्मापि तद्भिन्नः शुक्रभावप्रतिष्ठितः ॥
व्यतरत् सर्वभोग्यानि प्रजेशेभ्यो यतः स्वयम् ।
इत्युक्तमग्ने मन्त्रे नवमाद्यं त्रिकं ततः ॥
आह देवादिविज्ञानयुक्तो यागः शुभावहः ।

न यागः केवलो नापि देवज्ञानमिति स्फुटम् ॥७६॥

ईश्वराच्छादानध्यानं हैते सत्येव सद्भवत् ।

हैतज्ञानान्तु मुक्तिः स्यान्नाहैतज्ञानमात्रतः ॥१०॥

आत्मा देहादितो भिन्न इति प्रत्यक्षनिश्चयः ।

मुक्तौ साक्षाद् भवेद्धेतुर्देत ज्ञानं विना न तत् ॥११॥

केवलं नात्मनो ज्ञानं न वा देहादिगोचरम् ।

इष्टसिद्धे प्रभवतीत्युक्तं तत् परतस्त्रिभिः ॥१२॥

वहिरालम्बनं सूर्यमाश्रयन् जीवमाश्रयेत् ।

ऐशध्यानप्रतिष्ठायं षोडशार्थोऽयमीरितः ॥१३॥

कर्मैव शरणं जन्तोरित्याविदयितुं ततः ।

मरिष्यदुक्त्या कथिता कर्मस्रुतिरतः परम् ॥१४॥

न केवलमिदं कर्म ध्यानरूपं विमृश्यतां ।

यज्ञोऽपि स्मर्यते चैतदन्यमन्त्रे निक्षिपितम् ॥१५॥

अधिकारिविशेषार्थः कर्मभेदोऽत्र वर्णितः ।

फलन्तु तुल्यं कथितमधिकारिप्रवर्तकम् ॥१६॥ इति ।

यथेशोपनिषदां हैतमर्थः तथा तलवकारादीनामपि ।

तथाहि “केनेषितमिति” परमात्मविषयकः प्रश्नः “श्रोतस्य

श्रोतम्” इति श्रोतस्य कर्णशृङ्खल्यवच्छिन्ननभसः श्रोत्रं

शब्दप्रत्यक्षसाधनतायोजकमित्याद्यर्थकश्रोतवाक्यं तदुत्तरम् ।

अहैतवास्तवले श्रोत्रचक्षुरादौनि तैश्च परमात्मनो योज्य-

योजकभावा नोपपद्येरन् । नचोक्तिरियमाविद्यकानुवादस्त्व-

पेति वाच्यं द्वितीयश्रोत्रादिशब्दानां प्रमाणान्तरानवगतार्थक-

लेनानुवादरूपत्वासम्भवात् । प्रथमश्रीवादिशब्दशक्तिज्ञानस्य
सति सम्भवे वेदमूलकत्वाभ्युपगमस्यैवौचित्यात् । लौकिकशब्द-
शक्त्यधीनताया वैदिकशब्देऽभ्युपगन्तुमयुक्तत्वात् । आविद्य-
कलकल्पनायां युक्त्यभावाच्च । अद्वैतश्रुतिवाधापत्तिरेव युक्ति-
रिति चेदन्धपरम्पराप्रसङ्गः, अद्वैतवास्तवताश्रुतेरेवासिद्धत्वात् ।
अद्वैतवास्तवताबोधकत्वेनाचार्यादिव्याख्यातानां तत्त्वमस्यादि-
श्रुतीनां वृद्धतरश्रुतिविरोधेन शास्त्रोपक्रमोपसंहारादिलिङ्ग-
वलेन चान्यथोपपादितत्वादुपपादयिष्यमाणत्वाच्च । प्रत्युतात्र
“नेदं यदिदमुपासत” इत्यादिना शब्देन “ब्रह्म ह देवेभ्यो
विजिग्ये” इत्याख्यायिकया च ब्रह्मणः पृथगाविर्भावं आवयन्त्या
ब्रह्मणः प्रपञ्चभिन्नत्वमसन्दिग्धं प्रतिपाद्यते । तथाच
जाग्रदतिरिक्तो दुर्ज्ञेयः परमात्मा स चोपास्य इति तलवकारोप-
निषदर्थः । अपिच कठोपनिषत्सु नचिकेतसा प्रार्थितानां
वराणां तृतीयः खल्वात्मज्ञानार्थः स चात्मत्वेन ज्ञानाश्रयत्वेन वा
परमात्मानं जीवात्मानञ्च व्याप्नोति । तत्र परमात्मप्रतिपादनाय
प्रणवोपदेशः प्रथमः, “न जायते म्रियते वै” इत्यादिना जीवात्मोप-
देशो द्वितीयः । नन्वेक एवायमात्मा न पुनः परमात्मा
जीवात्मा चेति द्वैविध्यमित्याशङ्क्यं यतस्तृतीयवल्ली ऋतं
पिवन्ताविति द्विवचनेनात्मद्वैविध्यमुपपादयति, रूपकविन्यासा-
देश्च । “आत्मानं रथिनं विद्धोति” रूपकविन्यासे जीवात्मोप-
देशः “इन्द्रियेभ्यः पराक्षरार्थाः” इति च तत्त्वोपन्यासे जीवपर-
मात्मनोरुपदेशः । तथाहि—“इन्द्रियेभ्यः पराक्षरार्था अर्थेभ्यश्च

परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः
 परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान्नपरं किञ्चित्सा काष्ठा
 सा परागतिः” इति काठकमन्त्रौ । अत्र इन्द्रियेभ्य इति
 शरीरेन्द्रियाणां ग्रहणं, रथाश्ववदन्योन्यसंबन्धात्तेषाम् । तत्र
 शरीरापेक्षयेन्द्रियाणां परत्वं स्फुटमेव सूक्ष्मत्वादिति न तस्य
 कण्ठतो ग्रहणम् । बुद्धिर्ज्ञानम् । अनवच्छिन्नपरिमाण आत्मा
 जीवाख्यः ततः परः कारणत्वात्, तस्मादव्यक्तम् अदृष्टं परम्
 अदृष्टवलेन हि जीवात्मनोऽस्मिन्ननादौ संसारचक्रे घटौयन्त्रवद्
 वंभ्रम्यमाणत्वात्, पुरुषः परमात्मा ईश्वरस्तस्मादव्यक्तात् परः
 अधिष्ठातृत्वात् । तदधिष्ठितस्यैवादृष्टस्य फलोपधायकत्वसम्भ-
 वात् । न चेदं रूपकस्यैव विवरणम् अत्रात्मपुरुषयोरन्योन्य-
 भिन्नयोरुपादानम् रूपके लेकस्यात्मन इति पार्थगर्थेन विवरण
 रूपत्वासम्भवात् । नचात्रात्मपदं मतान्तरसिद्धमहत्तत्त्वपरं
 शरीरपरं वेति विवरणरूपत्वसम्भव इति वाच्यमत्रबुद्धेः पृथगु-
 पादानेनात्मपदस्य महत्तत्त्वपरत्वे पौनस्त्यादानर्थक्याच्च । न च
 व्यष्टिसमष्टिभेदाद्विविधस्य महत्तत्त्वस्य द्विधोपादानमिति युक्तं
 सन्दर्भविरोधात् व्यष्टिसमष्टिभेदेन द्विविधानामपोन्द्रियाणा-
 मेकेन सामान्यरूपेणोपादानं प्रक्रम्याकस्माद् बुद्धेर्द्वैतद्वयेणोपा-
 दानस्यान्याश्रयत्वात् । शरीरपरत्वे च महानितिविशेषणानर्थ-
 क्यत् महत्परिमाणभिन्नस्य शरीरपरिमाणस्यासम्भवात् ।
 द्विजशब्दस्य ब्राह्मणपरत्ववत् महच्छब्दस्य परममहत्परत्वे तु
 पुरुषपदोक्तपरमात्मभिन्नस्य कस्यचित् परममहत् आत्मनो

ऽवगमात् । स च जीवात्मा न तु शरीरं, शरीरस्य परमम-
हत्परिमाणाप्रसिद्धेः । “महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो
न शोचतौति” जीवात्मन एव महच्छब्दार्थविशेषतया
द्वितीयवृत्त्यामाज्ञातत्वात् उपदिष्टार्थस्यैवासति बाधे ग्रही-
तुमुचितत्वाच्च । अपिच षष्ठवृत्त्याम् “इन्द्रियेभ्यः परं मनो
मनसः सत्त्वमुत्तमम् । सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्त-
मुत्तमम् । अव्यक्तात् परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।
यज् ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वञ्च गच्छतौति ।” इन्द्रियशब्द
लक्षितेभ्यो वह्निरिन्द्रियदेहविषयेभ्यो मनः परं श्रेष्ठं सूक्ष्मत्वात्,
यदि देहविषयापेक्षया सूक्ष्मेभ्यो वह्निरिन्द्रियेभ्यो मनः श्रेष्ठं
किमु वक्तव्यं देहविषयेभ्यः श्रेष्ठमिति तात्पर्यात् मनसोऽपि
सत्त्वं द्रव्यादितिकवृत्तिर्जातिरुत्तमम् तददधीनवृत्तिकत्वा-
न्मनसः, महानात्मा नाम जीवात्मा तस्मादधिकः भोक्तृत्वात्
प्रागुक्तहेतुना तदपेक्षया श्रेष्ठमव्यक्तं नामादृष्टं, ततः श्रेष्ठः
खलु व्यापकोऽलिङ्गः पुरुषः योऽसावौश्वर इति परमात्मेति
भगवानिति ब्रह्मेति च शब्दप्रति । तदवगमो निःश्रेयसहेतुरिति
तदग्राख्यानम् । आत्मबुद्ध्या ये मन उपासते तेषां फलमात्म-
बुद्धेर्इन्द्रियोपासकफलापेक्षया प्रकृष्टतरमिति ज्ञापनं मनसः
परत्वकथनस्य प्रयोजनम् । ये हि योगवलेनातीन्द्रियेऽपि
मनसि सत्त्वं साक्षात् कुर्वन्ति, ते तावदात्मत्वेन मन उपासौनानां
मध्ये श्रेयांस इति ज्ञापनं सत्त्वस्योत्तमत्वकथनप्रयोजनम् ।
स्वात्मसाक्षात्कारस्य साक्षान्निःश्रेयसहेतुत्वं तस्य तु हेतुः

परमेश्वरसाक्षात्कारजन्यशुभादृष्टमिति ज्ञापनं तस्य तस्या-
 धिष्ठकथनस्य प्रयोजनमिति परमार्थ एवं पूर्ववत् । देहा-
 द्यतिरिक्तत्वेन जीवात्मसाक्षात्कार एव मुक्तौ साक्षात्कारण-
 मित्युपपादनाय प्रथमं रूपकोपन्यासः । जीवात्मसाक्षात्कारश्च
 परमात्मसाक्षात्कारजं शुभादृष्टं विना न घटते जीवात्मा
 परमात्मा चान्योन्यं भिद्यत इत्येतदुपपादनाय जीवात्मनि
 देहाद्यतिरिक्तत्वानुवादपूर्वकस्तत्त्वोपन्यासः । अथ रूपकोप-
 न्यासवलेन तत्त्वोपन्यासमन्त्रो किमेकात्मपरतया कथञ्चिन्नेयौ
 उत तदोययथाश्रुतार्थवलेनात्मद्विविध्यमादरणीयमित्येतदापतित
 शङ्कानिरासाय इन्द्रियेभ्यः परं मन इत्यादि मन्त्रौ । तथाचात्म
 द्वैविध्यमेव तत्त्वम् । एकत्र सप्रयोजनेन आत्मद्वैविध्याकथन-
 मात्रेण भूयसाभात्मद्वैविध्यप्रतिपादकानां स्फुटवचसामन्यथा-
 कारस्यायुक्तत्वात् । सर्वत्रैव स्वात्मसाक्षात्कारस्य फलोपायौ
 दर्शितौ, तत्र उपायप्रदर्शनन्तु दिङ्मात्रं न तु निरवशेषमित्ये-
 तत्सूचनाय क्वचित् किञ्चिद्वैलक्षण्यमुपात्तम् । तथाचेन्द्रियेभ्यः
 पराच्चर्था इत्यादिवत् इन्द्रियेभ्यः परं मन इत्यादयोऽपि मन्त्राः
 न रूपकविवरणभूताः, आत्मपुरुषयोर्भेदोपदेशात्, फलो-
 पाययोः पूर्वमुपदिष्टत्वेन विवरणस्य निष्प्रयोजनकत्वाच्च ।
 नचैवं जीवात्मन ऐक्यमापद्यते, नतु नानात्वमिति शङ्का
 “योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः” इति “चेतनश्चेत-
 नानाम्” इति च जीवनानात्वस्य चेतननानात्वस्य च पञ्चम-
 वक्ष्यग्रासुपदेशात् । ऐक्यन्तु भोगाश्रयत्वेनोपाधिना सुखादि-

समवायिकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वेन वा समर्थते, भवति हि ब्रोह्मव्यक्तीनामनेकत्वेऽपि सम्पन्नो ब्रोह्मिरिति प्रयोगः । नन्वग्निर्यथैकीभुवनं प्रविष्ट इत्यादिमन्त्रेष्वाम्बुपदिष्टमिति चेत् सत्यमुपदिष्टं तत् परमात्मन एव सर्वभूतान्तरात्मैतुपादानात् यः पृथिव्यां तिष्ठन् इत्यादिब्रह्मदारण्यकश्रुतिभिः परमात्मन एव सर्वभूतान्तरात्मलीपपादनात् काठकेऽपि तमात्मस्थं येन पश्यन्तीति चेतनश्चेतनानामित्यत्र चात्मान्तरस्यैकस्योपदर्शितत्वाच्च । अथ परमात्मनो जीवात्मस्थत्वं विरुद्धमिति चेन्नैष दोषः प्रतिमास्थो देव इति वदुपासनोपयोगित्वेनात्मस्थत्वकीर्तनात् जीवात्मानमवलम्ब्य परमात्मयोगस्य साधनीयतायाः प्रागुक्तत्वात् ।

अथैवमपि प्रसज्यते विरोधः “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति,” “नेह नानास्ति किञ्चनेति” च चतुर्थवक्त्रागमहेततत्त्वप्रतिपादनादिति चेद् भ्रान्तोऽसि आत्मानित्यत्वस्य भावक्षणिकत्वस्य च निरासेन स्थिरहेतुपक्षस्यैव तत्र दृढीकृतत्वात् । भवति हि प्रथमो मन्त्रः “यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ।” इति । अस्यार्थः यद् जीवात्माख्यं वस्तु इह लोके, तदेव अमुत्र परलोके, यच्च परलोके तत् इहलोके अनुवर्तते इह ध्वस्तचरमप्राणसंयोगो जीवात्मा परलोकगतो भवतीत्युच्यते, तथाविधो जीवश्च पुनरस्मिन् लोके विजातीयशरीराद्यप्राणसंयोगलक्षणं जन्मानुभवति नतु जीवात्मा विनश्यति कश्चिदपूर्वो

वा जायते इत्यर्थः । इह लोके यः पुरुषः नानेव पश्यति तदिति-
 शेषः इहेति इदमित्यर्थकं वा स्वात्मानमेव शैशवयोवनादिभेदेन
 विभिन्नमिव मन्यते स देहाद्यात्मदर्शी, मृत्योः संसारात् मृत्युं
 संसारान्तरम् आप्नोति, तथाच देहाद्यात्मदर्शनं हेयमिति-
 निष्कर्षः । अत्र नानेवेतीवकारेण हैतमेव दृढीकृतम् । यदि
 नाम नानेति मृषा स्यात् नानेव पश्यतीति वन्ध्यापुत्रमिव पश्य-
 तीति च ह्यं तुल्यं स्यात् उपमानस्याप्रसिद्धत्वात् । न च तथाविध
 वाक्यार्थस्तावदाचार्यानुगैरप्यभ्युपगन्तुं शक्यते, सौगतमतनिरा-
 सावसरे वहिर्वदवभासत इति तदुक्तिमाश्रित्य वत्कारेण तेषां
 वाच्यास्तित्वाभ्युपगमस्य भगवद्भिराचार्यैरुपपादितत्वात् ।
 हैतपक्षे तु नानेति सत्यमेव, त्रिचतुरादिव्यक्तिपर्याप्तस्य
 नानात्वस्य तथाविधसमुदाय एव प्रसिद्धेः, सन्ति च नानैव
 पदार्थाः, एकव्यक्तौ तु नानात्वं न पर्याप्नोति, तेन नानात्व-
 मनापन्नैकव्यक्तिर्यदि नानात्वापन्नावभासते युज्यत एव तत्रैव-
 कारप्रयुक्तिः, रज्जुरियं सर्पदृवावभासत इतिवत् । तस्मान्नोप-
 मानाप्रसिद्धिनिवन्धनो दोषोऽस्मिन् पक्षे सम्भवति ।

अथैवमपि नेह नानास्ति किञ्चनेत्यस्य का गतिरिति चे-
 द्दुर्गतिरहैतवादस्येति ब्रूमः तथाहि नानात्वप्रतिषेधे किञ्चनेति
 व्यर्थं नेह नानेत्यनेनैव गतार्थत्वात् नाना नास्त्येत्यपि दुरुक्तं
 प्रतियोगिनः सिद्धप्रसिद्धिभ्यां व्याघातात् । हैतपक्षे तत्सङ्गति-
 प्रकारो यथा, ननु नि यो जीवात्मेत्युच्यते तन्न युक्तं भावमात्रस्य
 क्षणिकत्वादित्याक्षेपं परिहरन्नयं मन्त्र उत्तिष्ठते “मनसैवेद-

मात्रं नह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह-
नानेव पश्यति ।” इति । अस्य विवृतिस्तु नहि भावाः क्षणिकाः
सोऽयं घट इति योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्मरामीति च प्रत्यभि-
ज्ञानात् । न च सन्तानगोचरोऽयं प्रत्ययः । असति वाधे
एकत्वेन ज्ञायमानस्य नानात्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । एक-
त्वेन प्रमाणसिद्धं वस्तु किञ्चनेत्यनेन गम्यते वचनसामर्थ्याद्
योग्यत्वाच्च । तादृशवस्तुनि नानात्वप्रतिषेधाय नह नाना-
स्तीति । नानात्वं नानावस्तुषु पर्याप्तं नत्वेकत्वेति द्वैतवादिमतं
प्रागुक्तम् । एकत्वेन प्रमाणसिद्धे वस्तुनि नानात्वं नास्ति,
तस्माद् भावमात्रं क्षणिकमिति मतमनुपादेयमिति परमतमपा-
कृत्यानुशास्ति मनसैवेदमाप्रव्यमिति । स्थिरं हि मनः स्थिर-
श्चात्मा, ततस्तत्सम्बन्धो नानुपपन्नः, तेन च योगजसम्बन्धेन
लब्धव्यमात्मतत्त्वमिति । यस्तु स्थैर्यमवमत्य एकत्वेन प्रमाण-
सिद्धमपि वस्तु नानात्वापन्नमिव मन्यते तस्य कुतर्कोपहत-
चित्तस्य अवगमनननिदिध्यासनविरहेण संसारात् संसारान्तर-
गमनं दुर्निवारमित्याह मृत्योरिति ।

तस्माद् यदेतद्वैतवादिनामेकायनं प्रमाणं तदपि द्वैतपक्ष-
मेव दृढीकरोतीति ।

प्रश्नोपनिषत् च परमात्मतत्त्वज्ञानप्रकारतदुपायफलानां
द्वैतमुखेन प्रतिपादनमस्ति । तत्र मुख्यप्राणो जीवात्मा ।
जात्यभिप्रायेण तस्यैकं तस्मिंश्च सर्वं प्रतिष्ठितं भोग्यत्वात्
अदृष्टतन्त्रत्वाच्च । नन्वात्मन एष प्राणो जायत इत्यनुपपन्नं

भवन्मते जीवात्मनो जन्मानभ्युपगमादिति चेत् सत्यम् उत्पत्ति-
लक्षणं जन्म जीवात्मनो नास्ति विजातीयशरीराद्यप्राणसं-
योगलक्षणं जन्म त्वभ्युपगम्यत एव तथाविधजन्मनः परमात्म-
कारणकलेनात्मन एष प्राणो जायत इति नानुपपन्नम् ।
जीवात्मैव विज्ञानात्मा पुरुष इत्युच्यते । परमात्मा चापरः
पुरुषः । जीवात्मनः पञ्चभूतादिमनोऽन्ताः षोडश कलाः
ताद्रूप्येण भ्रमविषयतया अंशादिव स्थिताः, परमात्मसाक्षात्-
कारफलेन जीवात्मभिन्नतया ज्ञायन्त इति विलीयन्त इत्युच्यते ।
धनाभिमानरहितस्य धनानौव । ततो विज्ञानात्मा स्वेनैव
रूपेणावतिष्ठत इत्ययमुपसंहारः । सुण्डकोपनिषत्सु च
विद्यास्वरूपतदधिगमोपायफलानां हैतमुखेन प्रतिपादनमस्ति
तथाहि केन विज्ञातेन सर्वं विज्ञातं भवतीति प्रश्नः विद्या-
इयेनेत्युत्तरमुपक्रम्य विद्याद्वयस्वरूपं नामभेदेन ज्ञेय-भेदेन च
भिन्नतयोपदिष्टमुपदिष्ट्य फलभेदः । आत्मसामान्यज्ञानं ब्रह्म-
विद्याफलं तत्र सृष्टिकर्तृत्वेन “यः सर्वज्ञः सर्वं वित्” इति सार्व-
ज्ञेयं च प्रथमं परमात्मतत्त्वमुपवर्ण्य तस्य सर्वमूर्त्तसंयोगित्व
बोधनायोपासनाविधाय वा सर्व्वात्मत्वमुक्तम् । मन्त्रक्रम-
श्चात्र भवति तत्र प्रथमः—

“वा सुपणः सयुजा सखाया
समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहत्ता-
नश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ।”

हौ सयुजौ सह सर्वमूर्तयोगिनौ सखायौ समानधर्माणौ
ज्ञानाद्याययत्नात् । सुपर्णौ पक्षिणाविव जीवात्मपरमात्मानौ
समानमेकं वृक्षं शरीरं परिषस्वजाते । तयोरन्य एकः
जीवात्मा स्वादु पिष्टलं कर्मफलमस्ति अन्यः परमात्मा अन-
श्नन् अभिचाकशीति पश्यत्येव । अत्र जीवात्मपरमात्मनोः
पृथक्त्वेन निर्देशः ।

द्वितीयः

“समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो अनौशया शोचति सुहृदमानः ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ।”

समाने वृक्षे पूर्वोक्ते निमग्नः पुरुषो जीवात्मा अनौशया
अनैश्वर्य्येण सम्यग्दर्शनविरहेणेति यावत् सुहृदमानः मिथ्या-
ज्ञानवान् शोचति दुःखमनुभवति, यदा जुष्टं योगिजनसेवितम्
अन्यम् ईशं परमात्मानं पश्यति अस्य, ईशस्य महिमानञ्च
पश्यति ऐश्वर्य्यवत्तयेश्वरं पश्यतीति यावत् इति अस्मिन्काले
अतो हेतोर्वा वीतशोकः भवतीति शेषः । अत्र जीवात्मनः
स्वभिन्नपरमात्मदर्शनं निःश्रेयसहेतुरित्युच्यते ।

तृतीयः

“यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं—
कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति”

पश्यः द्रष्टा साधकः यदा सूक्ष्मवर्णं कर्त्तारं विश्वसृष्टारं
ब्रह्मयोनिं वेदवक्तारं पुरुषम् ईशं पश्यति पश्यति तदा विद्वान्
तत्त्वज्ञः पुण्यपापे विधूय हित्वा निरञ्जनः निर्मलः परमं
साम्यम् ईश्वरस्येति शेषः—उपैति ।—

अत्र सर्वकर्तृत्वं देवत्त्वं ईश्वरस्य दर्शनेन जीवात्मनस्तत्-
परमसाम्यरूपनिःश्रेयसप्राप्तिरभिधीयते । अहैतवादिमते तद-
भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वरूपं साम्यं मोक्षदशायां
जीवात्मनः कथमपि नोपपद्यते ब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । न च
परमं साम्यमिति वाच्यमभेदबोधकमिति शङ्का भेदगर्भसाम्यस्य
परमत्वे भेदांशस्य विलोपासम्भवात् न हि परमसन्तानासो
विषये प्रकटरागेण सम्पाद्यो भवति । तस्माद्देहे सत्येव मुक्ति-
रिति फलितम् ।

चतुर्थः

“प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति
विजानन् विद्वान् भवते नातिवादौ ।
आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावा-
नेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ।”

यः सर्वभूतैर्विभाति एष प्राणो जीवात्मा तं विजानन्
अतिवादो वृद्धभाषी न भवति कथारागाभावात् । एष आत्म-
क्रीड आत्मरतिः क्रियावान् याज्ञिकः—ब्रह्मविदां वरिष्ठः
श्रेष्ठः ।

अत्र यादृशमात्मतत्त्वज्ञानं न यज्ञादिक्रियाविरोधि
तादृशमेव ज्ञानं प्रमाखूपं साक्षान्निःश्रेयससाधनञ्चेति ज्ञाता
प्रशस्यते ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति । न च्छदैतज्ज्ञानं तादृशं भवति
तद्दृशायां क्रियावत्त्वस्यासम्भवात् । असकृदुपपादितो हि भग-
वद्भिराचार्यैरदैतज्ज्ञानेन क्रियावत्त्वस्य विरोधः । तस्मात् पूर्वं
यदुक्तं पुष्प एवेदं सर्वमिति तत् सर्वमूर्तसंयोगित्वोपपन्नं
तादृश्या ध्यानाद्यं वा न तु तत्त्वतः सर्वमात्मत्वप्रदर्शनार्थम् ।
तत्त्वन्तु हैतमेव । तदभिज्ञस्यात्मतत्त्वज्ञानवतः क्रियावत्त्वसम्भवात्
तस्य च वरिष्ठत्वेनाभिधानात् तथाचामी क्रमिकाश्चत्वारो
मन्त्रा न्यायशास्त्ररसिकानां सिद्धान्तमवगमयन्ति ।

अतएवीक्तं

“प्रणवी धनुः शरी च्छात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेदिति” ।

लक्ष्याभ्यन्तरप्रविष्टस्य शरस्य यथा पृथगस्तित्वं न विभाव्यते
तथा मुक्तस्य जीवात्मनोऽपि, तदीय ज्ञानादिविरहादिति भावः ।
अदैतवास्तवत्वे शरलक्ष्यभावानुपपत्तिः, शरवदित्युपमानास-
ङ्गतिश्चेति ध्येयम् ।

नन्वेवं—

“गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा

देवाश्च सर्वे प्रति देवतासु ।

कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा

परैर्व्यये सर्वे एकीभवन्तीति”

मन्त्रेण परेऽव्यये इत्यर्थाद्ब्रह्मणि जीवात्मनः सर्वेषाञ्च व्याभिधानादायातमेकात्मवादेनेति चेन्न चिप्रत्ययानुपपत्तेः । तस्याभूत-
 तद्भावे विधानात् । यद्येकात्मत्वं पारमार्थिकं कथमभूततद्भा-
 ववचनमुपपद्येत । नचासौ व्यावहारिकानुवादः । पारमार्थिका
 हैतस्याद्याप्त्यसिद्धत्वात् । क्षीरे नौरैक्यवद् हैते ह्येकौभावस्य
 दृष्टत्वात् । हैतपक्षे प्रकृतार्थाविरोधाच्च । “परिमुच्यन्ति सर्वे”
 इति प्रकृतं तदुपयोगि समाधिद्वयमुच्यते ‘गताः कला’ इति
 ‘यथानद्य’ इति च द्वाभ्याम् । तत्र प्रथमेनास्मितानुगतान्तः
 सम्प्रज्ञातसमाधिः, तथाच परमात्मन्यस्मितासात्वानुगमादेकौ
 भावः अन्येषाञ्च भावानां यथासम्भवं विचाराद्यनुगतसमाध्य-
 वस्थाभेदेन प्रागेव विलयनात् सर्वेषामेकौभावश्चाविरुद्धः ।
 द्वितीयेन चासम्प्रज्ञातसमाधिः । स च परमात्मसाक्षात्कार
 पर्यवसानः । स हि साक्षात्कारः “परात्परं पुरुषमुपैतीति”
 वाक्येन ज्ञाप्यते । अतएव तदनन्तरं ब्रह्मज्ञानं प्रशंसितं “स
 यो ह वै परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति” । न च ब्रह्मैव भवती-
 त्येकत्वप्रसक्तिरिति वाच्यं एवकारेण भवतिपदेन च तद्वाधात् ।
 न ह्येकैतवादिमते पूर्वमसिद्धो ब्रह्मभावो ज्ञानेन साध्यते येन
 भवतीति स्यात्, नाप्येवकारः व्यावर्त्तगविरहेण वैयर्थ्यात् ।
 हैतवादिमते तु परमात्मपरमसाम्यं प्राप्नोतीति ब्रह्मैव भवतो-
 त्यस्यार्थः सुधट एव । एवकारेण परमसाम्यस्य बोधन-
 सम्भवान् राजैव भवत्ययं श्रेष्ठीतिवत् तथाविधसाम्यप्राप्तेः
 साध्यत्वाच्च भवतिशब्दप्रयोगे बाधाभावात् । यद्वा पञ्चदश-

शरीरोपादाननिमित्तानि पञ्च भूतानि रूप-रस-गन्ध-स्पर्श शब्दाः
शरीरचारिणः प्राणाद्याः पञ्च वायव इति पञ्चदशंशाः प्रतिष्ठा-
गताः विनष्टाः, देवा ज्ञानेन्द्रियाणि कर्माणि कर्मसाधनानि
हस्तायवयवाः देवतासु महाभूतरूपासु भूतात्मकतत्तदि-
न्द्रियाद्यधिष्ठात्रीषु वा एकोभवन्ति महाभूतेषु समष्टौन्द्रियादि
देवशरीरेषु वा विलीयन्ते, तद्ग्राह्यतत्तधर्मम् इन्द्रियत्वादिकं परि-
त्यजन्तीति यावत् एवं विज्ञानमय आत्मा जीवात्मा परमात्म-
न्येकोभवति परमात्मव्यावृत्तसुखदुःखादृष्टादिधर्मं परित्यज-
तीत्येवं मन्त्रार्थो बोध्यः । सर्व्व एकोभवन्तीति । मुक्तिस्वरूप
मेतत् । अनया दिशा मन्त्रान्तरार्थः परित्यक्तार्थः । अर्थद्वयमेव
हेतुपक्षे सङ्गच्छते चिप्रत्ययासङ्गत्यादिना च प्रदत्तदोषश्चाहेतु-
पक्ष इति ।

माण्डूक्योपनिषत्सु प्रणवध्यानमुपदिष्टम् । प्रणवस्य सर्व्व-
स्वरूपत्ववचनञ्च ध्यानशुद्ध्यर्थं सर्व्वं खल्विदं ब्रह्मेतिवत् शब्दा-
त्मनः प्रणवस्य साक्षात् सर्व्वस्वरूपताया अहेतुमतेऽप्यसम्भवात् ।
प्रणववाच्यश्चात्मा तत्र जीवात्मनो बद्धमुक्तावस्थाद्वयं पादचतुष्टय-
वर्णनद्वारा व्याख्यातम् । तृतीयपादलक्षणसुषुप्तिवर्णनमुखेन
जीवात्मनि परमात्मत्वमारोप्य योगभूमिसमाश्रयप्रकारो दर्शितः ।
इत्येतदन्ता ब्रह्मावस्था । तुरीयपादे मुक्तिस्वरूपनिर्द्देशः । तच्च
स्वरूपं नैयायिकाभिमतम्, “नान्तःप्रज्ञं न वह्निःप्रज्ञं नोभयतः-
प्रज्ञं न प्रज्ञम्” इति ज्ञानसम्बन्धप्रतिषेधात् । अथ नाप्रज्ञमिति
प्रतीकान्तरेण ज्ञानसम्बन्धाभावोऽपि प्रतिषिद्धः तच्च

नैयायिकानभिमतम् इति चेन्नैवं पूर्वप्रज्ञासत्त्वेनाप्रज्ञत्वस्य
 स्वाभाविकजा अर्थकस्य खर्परपाषाणादिवृत्तेरव नाप्रज्ञमित्यनेन
 प्रतिषेधात् । यद्यद्वैतवाद्यभ्युपगतमुक्तिस्वरूपमपरोक्षानुभा-
 त्मकब्रह्मात् विवक्षितं स्याद् भावमुखेन प्रज्ञात्मकत्वेनैवोच्येत ।
 नत्वेवमभावमुखेन प्रज्ञाप्रतिषेधेन वा । नन्वेवं शान्तं शिवमद्वैत-
 मिति प्रतीकान्तरेणाद्वैतमुपदर्शितमिति चेन्नायं दोषः यतो
 ज्ञानसामान्याभावाद्द्वैतधोविरहेण तत्राद्वैतमिति व्यपदेशं
 शक्यते नैस्तथमिव जात्यन्धतायाम् । प्रपञ्चोपशममित्यस्यापि
 प्रपञ्चज्ञानाभावेन तत्राद्वैतमेत्यभिमानशून्यत्वमित्यत्रैव तात्पर्यं
 नतु प्रपञ्चस्यालीकत्वेऽपि । तथात्वे लौकप्रतियोगित्वाप्रसिद्धा
 वन्ध्यापुत्रमरणवत् प्रपञ्चोपशमस्यैवाप्रसिद्धिः स्यात् । अथ-
 नालीकं किन्त्वनित्यं प्रतिपादितं, तस्य लय एवोपशम इति
 चेदेकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः । किञ्च भवद्भिः प्रपञ्चस्य
 समुदायात्मकस्य एकैकव्यक्तिमुपादाय सर्वसामेव व्यक्तीना-
 मनित्यत्वमभिप्रेयते न वा ? आद्ये तद्बाधः,—आकाश-
 नित्यत्वस्य स्पष्टश्रुत्या साधयिष्यमाणत्वात् । अन्ये निर्विशेषत्वं
 जाग्रदाद्यवस्थायामपि कस्यचिन्नाशसम्भावात् । नित्याति-
 रिकप्रपञ्चोपशममिति चेद् भवेदेवं यदि सर्वमुक्तिः स्यात् ।
 अथ जीवभेदेन प्रपञ्चो भिद्यते, एकस्य प्रपञ्चोपशमोऽन्यस्य
 प्रपञ्चानुपशमः सुषट् एवेति मैवं भूतादिस्पष्टेरीश्वरकृतत्वश्रवणात्
 जीवभेदेन तद्भिदासम्भावात् । अपिच जीवभेदोऽयं स्वाभाविक
 औपाधिको वा स्वाभाविकश्चेदायातं द्वैतेन, औपाधिकश्चेत् स

उपाधिः प्रपञ्चान्तर्गतो नवा ? आद्ये प्रपञ्चभेदात् प्रपञ्चभेद-
इतस्यैव प्रथमसन्नत्वादात्माश्रयः, अन्ते—अहं तमित्युक्तस्वरूप-
बाधः, उपाध्यनुपशमात् ; नच तदानीं प्रपञ्चोपशम उपाधुपश-
मश्च द्वयमेव भवतीति वक्तव्यं सुषुप्तीत्यतस्य सुखमहमस्वाप्सं
नकिञ्चिद्वेदिषमिति भवदभ्युपगते परामर्शे सकलजीवगोचरल-
विरहेण सुषुप्तिदशायामुपाधुपशमासम्भवात् तदुक्तदिशोपद-
र्शिते मोक्षेऽपि तथात्वस्यैवौचित्यात् । न चैवमथोकात्मप्रत्यय
सारमित्यस्य नैयायिकसम्मतमुक्तावसङ्गतिः, तदानीं ज्ञान
सामान्यविरहादिति वाच्यं एक आत्मैव प्रत्ययसारः अस्तित्व
प्रतीतिविषयो यत्रेति व्युत्पत्तेः शून्यत्वप्रतिषेधतात्पर्यकत्वेन
सुसङ्गतत्वात् । अनिर्णयितात्पर्यकेण विवादास्पदश्रीत
वाक्येन प्रत्यक्षादिवाधानौचित्यादहं तपश्चप्रसाधनं न घटतइति
तु परमार्थः । तस्मात् प्रणवपादादिभेदोक्त्या हैतपश्च एव
माण्डुक्योपनिषदभ्युपगतः ।

अथ तैत्तिरीयोपनिषदां तात्पर्यमुच्यते ।—अवगमनन
निदिध्यासनपरिपाकजन्मा परमात्मसाक्षात्कार इति
सिद्धान्तः । तत्र निदिध्यासनमनेकविधमधिकारिवैचित्र्यात् ।
निदिध्यासननिष्ठाविशेषो भक्तियोगः । तत्र अवगच्छित्त-
शुद्धिश्च मुख्योपायः । मननं निदिध्यासनान्तरञ्च तदङ्गतया
कैश्चिदपेक्षिते अपि न साधारणकारणकुचावन्तर्भवत इति ते
परित्यज्य अवगच्छित्तशुद्धिविधानाय प्रथमा वल्ली । द्वितीय
वल्लीनाञ्च परमात्मनः सर्वस्रष्टृत्वकथनं यच्छ्रुत्वा भक्तिरुद्देष्टव्यतीति ।

नन्वत्राकाशस्यापि सृष्टिरुक्ता सा तु श्रीमद्भिर्नाङ्गौक्रियत इति चेत् सत्यम् आकाशसृष्टेराकाशाभिव्यञ्जनमात्ररूपत्वात् । अभिव्यञ्जनञ्च शब्दसृष्टिहारकमन्तरेण शब्दमाकाशज्ञानस्यासम्भवात् । नन्वेवं श्रुतेर्गोणार्थकत्वकल्पनापत्तिरिति चेत् मैवं मुख्यार्थपरयोरन्योन्यविरुद्धयोः श्रुत्योरन्यतरत्र गोणार्थकत्वकल्पनायाः सर्वसम्मतत्वात् । नचाकाशस्योत्पत्तिश्रुतिरेव वर्तते न तु तद्विरुद्धश्रुतिरिति वाच्यं—आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इति श्रुतेरेव विरुद्धत्वात् । अथात्र श्रुतौ सर्वगतत्वांशएव तदुपमानमिति चेन्न तुल्यायामाकाङ्क्षाया मेकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वादित्ये सर्वगतत्वासम्भवाच्च । नचात्रापेक्षिकसर्वगतत्वनित्यत्वे गृहीते इति युक्तं निरङ्कुश सर्वगतनित्यशब्दाभ्यामापेक्षिकत्वाप्रतीतिः । उपमेयापेक्षया येन धर्मोपमानस्यापकर्षः तमादायोपमितौ विपरीतमतिकारित्वप्रसङ्गाच्च । नहि जलमिव मधुरं क्षौरमिति प्रयुक्तौ क्षौरस्य माधुर्यातिशयो गम्यते, गम्यते तु माधुर्यविरहः । नच लोकव्यवहारानुवादा दियमुपमोक्तिरिति युक्तं चन्द्रसूर्यतारकादिसञ्चरणस्थानस्यैवाकाशत्वेन लोकैर्यवद्भियमाणत्वात् । अतएव नीलमाकाशमित्युच्यते । नच तस्य सर्वगतत्वं सम्भवति । अवकाशात्मनोऽपि कूट्याद्यन्तर्गतत्वं व्यवहारविरहाच्च । नैयायिकव्यवहारानुवादादेवमिति चेन्नैयायिकव्यवहारस्य तर्कादिप्रयुक्तस्य श्रुतिपरिगृहीतत्वाभ्युपमे लाकाशनित्यत्वासिद्धेरप्रत्याख्येयत्वात् अपिच—योऽय-

माकाशस्य सम्भव उक्तः तस्योपव्याख्यानमग्रे श्रूयते “असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत तदात्मानं स्वयमकुर्वतेति” । इदं जगत् असद् वै आसीत् ; अनभिव्यक्त कार्यकलेनासत्कल्पं यद्ब्रह्म तत्तुल्यमासीत् । आयुर्वृतमिति वत् हेतुहेतुमतोरभेदोपचारात् तदेवासीदिति वा । तत एवासत्कल्पाद् ब्रह्मणः परमात्मनः सत् नित्यस्वरूपम् स्वयम् अजायत अभिव्यक्तं बभूव कार्याभिव्यक्त्येति भावः । तदेतद्विद्योति—तदात्मानं स्वयमकुर्वतेति । अस्मिन्नर्थे यथा सदजायतेत्यनेन असत्कल्पस्य सतः कार्याभिव्यक्त्याभिव्यक्तिरूपदिश्यते, तथैव नित्यस्याप्याकाशस्य कार्याभावेनासत्कल्पस्य कार्याभिव्यक्त्याभिव्यक्तिरेव सम्भूत इत्यनेनाभिहिता । विशेषस्तु ब्रह्मणः स्वयमभिव्यक्तिः, आकाशस्य च परमात्मकर्तृकशब्दसृष्ट्या परमात्ममूलकाभिव्यक्तिरिति अन्यथा “असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत्” इति श्रुतेरनन्तरं “असद् वा इदमग्र आसीत्” इत्याम्नानमसङ्गतं निरर्थकञ्च स्यात् । अस्मन्मते च नित्यस्य कार्याभिव्यक्त्याभिव्यक्तिरपि जन्मार्थकधातोरर्थ इत्येतदुपपादयितुमिदमाप्नोतमिति नासङ्गतिर्न वा वैयर्थ्यम् । ननूक्तश्रुतेर्नायमर्थः किन्त्विदं जगत् अत्राकृतलेनासत्कल्पमासीत् ततः असत्कल्पाद् ब्रह्मणो जगदजायतेति सङ्कष्टेन जगदुपादानात् । जगद्वाचकमिदमित्यनुग्रह्य सदजायत सत्स्वरूपेण परिणतमिति वार्थ इति मैवं स्वाभ्युपगम

विरोधात् । तथाहि प्रथमकल्पे ब्रह्मैव श्रुतौ सर्वत्र
 सदित्युच्यते असच्च जगत्, अन्यत् सर्व्वमार्त्तमिति श्रुतेरिति
 श्रीमतामभ्युपगमः । अथात्र यद्यकस्मात् सच्छब्देन जगदुच्यते
 सोऽयं स्वाभ्युपगमो विरुध्यते । यदि तु कारणस्य ब्रह्मणः
 सत्त्वमादाय सदित्युच्येत अजायतेत्यस्यानुपपत्तिः स्यात् नहि
 कारणात्मना सतो जन्म सम्भवति आद्यक्षणसम्बन्धरूपत्वा-
 त्तस्य । अथाभिव्यक्तिरायातं मार्गेण । द्वितीयकल्पे च
 सत्स्वरूपेणावस्थितस्यासदात्मना परिणतिरेव कार्यावस्था,
 परिणतिश्चात्र विवर्त्तरूपा अन्यथा ब्रह्मणः परिणामित्वप्रसङ्गेन
 स्वाभ्युपगमविरोधः, यतो विवर्त्तस्यासत्त्वं रज्जुसर्पादौ प्रसिद्धं
 स्वाभ्युपगतञ्च तदपचाय सत्स्वरूपेण परिणतमित्युक्ति
 विरुध्यते तदेवमुभयत्र स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्यते ।
 आकाशादिसर्व्वस्रष्टृत्वेन परमात्म ज्ञानस्य भ्रमरूपस्यापि
 भक्तिविशेषफलकत्वात् तदर्थं सर्व्वात्मकत्वेन ब्रह्मध्यानायं
 जगदुपादानत्ववचनवत् तदुक्तेरपि सम्भवेन, गौणार्थकत्वा-
 कल्पनेऽपि क्षतिविरहाच्च । अतएवारोपितया आनन्दस्वरूप-
 तया रसस्वरूपतया वा ध्यानात् परमात्मनि भक्तिविशेष
 उदेतीति ताद्रूप्येणोक्तिरुपपद्यते । भक्तिश्च वज्रधा तत्र
 भक्तिनिष्ठा तु मातरोव स्तनमयस्य, तदियमेवाभयप्रतिष्ठे-
 त्युच्यते, यथाहि स्तनमयी मातृक्रोडप्रतिष्ठितोऽभयो भवति
 तद्वदसौ भक्तिनिष्ठः । परिनिष्ठितभक्तीनां जीवन्मुक्तिपरम
 मुक्तौ भवतः । तदेतत् श्रूयते “यदाह्वैष एतस्मिन्नदृश्येऽना-

त्वेऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवति” इति । अभयं मुक्तिः । “अभयं वै जनक प्राप्नोऽसीति” श्रुत्यन्तरात् । ये तु परमात्मनि भक्तिमापन्ना अपि व्यवधानं कुर्वन्ति राजनीव प्रजाः, ब्रह्मज्ञानवतामपि तेषां न जीवन्मुक्तिः भयस्य विद्यमानत्वात् । यथेन्द्रादीनां । श्रूयते हि तलवकारोपनिषत्सु ब्रह्मज्ञानमिन्द्रादीनां कठोपनिषत्सु च मृत्योः, तेषामपि भयमिहाभिधीयते, तथाहि “यदाह्वेवैष उ दरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवती” त्युपक्रम्य “भौषास्माद् वातः पवते भोषोदेति सूर्यः । भौषास्मादग्निश्चन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति” । उ इति अव्ययम् । दरम् अल्पम् । अल्पमपोत्यर्थः । अन्तरं व्यवधानम् । भौषा भयेन । इति विषमपदार्थः । विशेषस्त्वेतावान् यदविज्ञातब्रह्मतत्त्वानां सम्यग् व्यवहितचेतसां सर्वत एव भयं विदुषस्तु केवलं ब्रह्मणः, तदाम्नातं “तत्त्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य” इति । साक्षात्कृतब्रह्मणामपि भक्तिनिष्ठारहितानां क्रममुक्तिरिति भक्तिस्तुतिर्वा भक्तिलक्षणं वेत्यन्यदेतत् । तथाच

“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म

यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ।

सोऽश्रुते सर्वान् कामान्

सह ब्रह्मणा विपाश्चता ।” इति

अत्र हिरण्यगर्भलोकावाप्तिः फलं श्रूयते । अतएव श्रीमद्गीतायां “एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पश्युपासते । ये

चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ।” इत्यञ्जुनप्रश्ने
 श्रीभगवद्वाक्यम् “मथ्याविश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
 अद्वया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः । ये त्वक्षरमनिर्दृश्य
 मव्यक्तं पर्थुपासते । सर्व्वत्रगमचिन्ताञ्चकूटस्थमचलं ध्रुवम् ।
 सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्व्वत्र समबुद्धयः । ते प्राप्नुवन्ति मामेव
 सर्व्वभूतहिते रताः । क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्त
 चेतसाम् । अव्यक्ता हि गति दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ।” इति
 भक्तेः प्राधान्यं स्पष्टमुपपादितम् । अर्थान्तरन्तु कष्ट कल्पित-
 त्वादनुपादेयमेव । एतावता तैत्तिरीयोपनिषद्भिर्हितमेव
 तत्त्वतः प्रतिपादितम्, यतः श्रुत्येव भगवत्या ब्रह्मज्ञत्वेन प्रख्या-
 पितानामिन्द्रादीनामत्र भयमान्नातम् । यद्येकमेव तत्त्वं
 तद्विज्ञातृणां कुतो भयप्रसक्तिः द्वितीयाभावात् द्वितीया है भयं
 भवतीति हि श्रूयते । ननु यदि द्वैततत्त्वं द्वितीयाहै भयं भवतीति
 श्रुतेरुपक्रमोपसंहारौ बाध्येताम् । कथमिति चेत् आत्मन
 एकाकित्वात् प्रथमं भीतिसञ्चार इत्युपक्रमस्य, कुतो मे
 भीतिरद्वितीयस्येत्यात्मैकत्वविचारानन्तरं भयापगम इत्युप-
 संहारस्य च द्वैतवास्तवत्वे आत्मैक्यविरहेण बाधप्रसक्ति-
 रिति मैवं सर्व्वज्ञस्य सर्व्वशक्तेर्ब्रह्मणो भयासम्भवेन
 तत्सन्दर्भस्य सङ्गत्यागविधिपर्य्यवसाय्यर्थवादरूपत्वात् । भक्ति-
 निष्ठाविरहितानामात्मैक्यज्ञाननिष्ठानां न जीवन्मुक्तिरिति
 स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः स य एवं वित्
 अस्माहोकात् प्रेक्ष्य एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादौ

अयते । अस्मात् लोकात् प्रेत्येति स्पष्टमाश्नानां ।
जीवन्मुक्तानां प्रायणासम्भवात् ।

तृतीयवक्त्राश्चानन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिद्यन्ता व्यायिकायाम्
आनन्दमयकोशपर्यन्तस्य ब्रह्मरूपतया ज्ञानं तपसः साक्षात्
फलम्, नतु ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारः स हि मणिप्रभायां मणि-
बुद्ध्या धावतो नातिदूरस्थमणिलाभवत् आनन्दमयकोशान्तं
विजानतो योगजसन्निकर्षाद् भवतीति । तिपादितम् । परिशेष-
ग्रन्थनिष्कर्षस्तु भगवद्भक्तिविरहितस्य तपोनिष्ठयातिथि-
सेवादिकर्मणा च परम्परया सम्पादितब्रह्मसाक्षात्कारस्यापि
न जीवन्मुक्तिरपितु क्रममुक्तिरिति भूयोऽपि तदुक्त-
मस्माज्जोकात् प्रेत्येत्यादिना । ब्रह्मसाक्षात्कारप्रयोजक-
विशेषाभिधानादपीनरुक्त्यम् । भक्तिनिष्ठाया जीवन्मुक्तिहेतुत्व-
प्रत्ययदाढ्यायानुवादो वायम् ।

अत्र “आनन्दं ब्रह्मण” इति षष्ठीनिर्देशात् “आनन्द-
आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इति आनन्दब्रह्मणोः पृथक्
स्वरूपत्वेनाभिधानात् ब्रह्मज्ञानवतामपीन्द्रादीनां भयकथनाच्च
दैततत्त्वमिति सर्व्वतः पर्य्यवसन्नम् ।

ननु “स च त्यक्ताभवत्” इति “आनन्दो ब्रह्म” इति “स
यश्चायं पुरुषे यश्चादित्ये स एकः” इति आनन्दस्वरूपात्मादैत-
मेव प्रतिपादितमिति चेन्नैष दोषः “स च त्यक्ताभवत् इत्यादि
श्रुतीनां “सर्व्वं खल्विदं ब्रह्मे”तिवदभेदोपासनार्थत्वात् । अभेदो-
पासनस्य तपोविशेषत्वबोधनाय च तदुपन्यासात् । “आनन्दो

ब्रह्म' इत्यत्र आनन्दशब्दस्य आनन्दमय कोशपरत्वात्, अब्रह्मा-
 ण्यपि तस्मिन् ब्रह्मत्वस्यान्नादौ ब्रह्मत्वस्येव समर्थनीयत्वात् ।
 अन्यथा "आनन्दो ब्रह्म इति व्यजानात्" इत्यस्य "प्रतिष्ठिता
 अन्तवान् अन्नादौ भवति महान् भवति प्रजया" इत्याद्यल्प-
 फलकत्वाभिधानं विरुध्यते, किञ्च "आनन्दमयमात्मानमुपसं-
 क्रामति" इति "आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य" इति च श्रुति-
 रूपहृतार्था स्यात् उपसंक्रमेः कर्त्तृकर्मणोर्भेदनिमित्तात् । यदि
 तवानन्दमयकोश एव गृह्यते आनन्दश्च ब्रह्म इति तथापि
 प्रकृतहानाप्रकृतक्रियाप्रसङ्गस्तृतीयवक्ष्या दुर्निवारः । आनन्द-
 मयकोशस्य तत्वाप्रक्रान्तत्वात् । न च "सैषा वारुणी भार्गवी-
 विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता" इति श्रुतिर्नोपपद्यते परम-
 व्योमपदार्थस्य ब्रह्मणोऽत्राप्रतिपादितत्वादिति वाच्यम्
 तपसानन्दमयकोशपर्यन्तपरिज्ञाने ब्रह्मसाक्षात्कारो योगज
 सन्निकर्षात् सुषुप्त इति वरुणोक्तभार्गवविद्याया ब्रह्मसाक्षात्कार-
 फलकतया ब्रह्मप्रतिष्ठितत्वाभिधानस्य निर्व्वाधत्वात् ।
 "यश्चादित्ये स एकः" इति श्रुतेश्च परमात्मनः सर्वमूर्त्तसंयोगित्व
 ज्ञापनार्थत्वात् अन्यथा आदित्य इति पुरुष इति च सप्तमी
 निर्देशो व्याहृत्येत । अहेतार्थकत्वे प्रागुपदर्शितपूर्वापर
 विरोधाच्च । न च नैयायिकमते कोशपञ्चकमनुपपन्नमिति
 वाच्यं वक्ष्यमाणरूपेण तदुपपादनात् तथाहि स्थूलदेहस्यान्-
 मयकोशलं यदभिमानेन स्थूलोऽहं कृशोऽहमिति बुद्धिर्भवति
 इन्द्रियसमूहः प्राणमयकोशः यदभिमानेन काणोऽहं

वधिराऽहमिति बुद्धिर्देति मन एव मनोमयकोशः यदभिमानेन
स्वपिमीति धौस्त्ययते विज्ञानमेव विज्ञानमयकोशः येन
जाग्रत्स्वप्नावस्थे गम्येते आनन्दमयकोशश्च अदृष्टसहितदुःखा-
भावसुखान्यतररूपः । येन जाग्रदादिकालीनसुखावस्थामुपुत्ति-
समाधयो गम्यन्त इति । नचैवं विज्ञानमयकोशो मनोमयकोशे-
ऽन्तर्भवतीति वाच्यं स्वरूपभेदेन फलभेदेन च भेदात्, नहि
विज्ञानं मनश्चैकपदार्थः नापि विज्ञानमनोमयकोशयोः फलसा-
म्यम्, सत्यपि मनसि विज्ञानाभावे कृत्यादौ नामनुत्पत्त्या विज्ञान-
स्यैव कृत्यादिकमिति व्यवहारो विज्ञानात्मधियः फलम् इदमेव
“विज्ञानं यच्च तनुत” इत्यत्र श्रूयते । तदेवं लोकानुभवाद् विज्ञानं
ब्रह्मेति श्रुतिरवधारितैव । मनोमयकोशात्मधियस्तु स्वपि-
मीति व्यवहारः । एवमेवानन्दो ब्रह्मेति प्रजननानन्दात्
प्रजोत्पत्तेरनुभूयमानत्वात् । अत्र ब्रह्मपदमात्मपरम् । इदञ्च
कोशपञ्चकं जीवात्मन एव परमात्मनस्तु सर्वभूतानि विष्टभ्य-
स्थितत्वात् ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र ब्रह्मपदेन परमात्मैवोक्तः ।
जीवस्य कोशपञ्चकोपसंक्रान्तिस्तत्तत्स्वरूपग्रहः ततश्च कोश-
चतुष्टयोपसंक्रमानन्तरमानन्दमयकोशोपसंक्रमे समाधिः पर्य-
वस्यति । तस्मात् कोशपञ्चकस्य न नैयायिकमतविरुद्धत्व-
मित्येवं तैत्तिरीयकश्रुतिर्नाहितं प्रतिपादयतीति ।

ऐतरेयोपनिषत्सु प्रथमेऽध्याये सृष्टिकर्तृत्वेन परमात्म-
निरूपणम्, द्वितीये जीवात्मनः शरीरसम्बन्धः, तृतीये जीवात्म-
निरूपणम्, तस्यैवैह परलोकभोगोसुप्तिश्चेति प्रतिपादितम् ।

तत्रोपक्रमवाच्यम् “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत्
 किञ्चनमिषदिति” मिषदित्यस्य सेचकमित्यर्थः । रेतःसिचः
 प्रजाः सृजन्तीति प्रसिद्धं लोके । तदभावेऽपि लोकात् स्रष्ट-
 रहो प्रभावातिशय इत्याविदनाय “नान्यत् किञ्चन मिषत्”
 इति । ननु स एव जीवात्मा, “कतरः स आत्मा येन पश्यति
 येन शृणोती”त्युपक्रम्य “एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते
 सर्वे देश इमानि च पञ्च महाभूतानीति” क्रमेणाद्वैतप्रतिपादना-
 दिति चेन्न “सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिविधीयते
 ऽथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति स इतः प्रयन्नेव
 पुनर्जायते ।” इति जीवभेदस्योक्तेः, वामदेवमोक्षाभिधानाच्च ।
 ननु बुद्बुदवीचिन्यायेन भवतु जीवभेदस्तथापि नाद्वैतक्षतिः,
 बुद्बुदवीचीनां समुद्रादनन्यत्ववत् जीवानां ब्रह्मणोऽनन्यत्वादिति
 चेन्नैवं यनः “कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा”
 इत्यत्र हो प्रश्नो अयेति तयोरेकः स्वात्मव्यक्तिविषयः कोऽयमितौ-
 दमा निर्द्देशात् अन्यश्च जातिविषयः कतर इति निर्द्देशात्, नञ्च-
 द्वैतपक्षे प्रश्नद्वयं घटते एकस्यैव वास्तवत्वात् जातिविरहाच्च ।
 तयोराद्यप्रश्नस्योत्तरं येन पश्यतीत्यादिना । “संज्ञानमाज्ञान-”
 मित्युपक्रम्य चान्यप्रश्नस्योत्तरम्, चेतनसामान्यमिति तस्य
 फलितार्थः । ज्ञानाग्रयत्वं प्रज्ञानपदबोधात्मकत्वसामान्यं वा तदनु-
 गमकम् । पञ्च महाभूतानीति तदभिमानिदेवतापरम् ।
 “एष ब्रह्मैष इन्द्र” इत्यादौ “यत् किञ्चेदं प्राणि जङ्गमं च पतन्ति
 च यच्च स्थावरम्” इत्यन्ते च जीवनिर्द्देशात् । वीजानामप्यस्ति

जीवसम्बन्धः । एतत् सर्वं चेतनमिति सामान्यज्ञानायेदम् । यद्यद्वैतपरं स्यात् “यत् किञ्चिदं प्राणि जङ्गमं च पतन्निचे”त्यत्र प्राणीति व्यर्थं स्यात् । वामदेवश्च ‘एतेन’ प्रागुक्तात्मसामान्यान्तर्गतेन ‘प्रज्ञेन’ मनःसहितेन जीवात्मना “अस्माल्लोकादुत्क्रम्य” दिव्यशरीरेण पथ्यवसितकामभोगी मनःसम्बन्धरहितो मुक्तो भवदिति “स एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्नुयतः समभवत्” इत्युपसंहारवाच्यस्यार्थः पथ्यवसन्नः । मनोविशिष्टजीवात्मन एव प्रज्ञत्वीत्क्रमणयोः सम्भवात् मनःसम्बन्धविरहे च भोगसमाप्तेरावश्यकत्वात् । परमात्मसाक्षात्कारो जीवात्मसाक्षात्कारश्च मुक्तावुपयुज्यत इत्याशयः । तस्मान्नाद्वैतमैतरेयश्रुत्यर्थः ।

अथ श्वेताश्वतरोपनिषदामर्थः तस्य द्वैतमुखेन मोक्षोपायप्रतिपादनं संचेपः । कार्यतत्त्वं, कारणतत्त्वं, तद्विशेषः, परमात्मतत्त्वं, जीवात्मतत्त्वं, तत् साक्षात्कारस्य फलम् उपायो योगश्चेति प्रपञ्ची मूलादवगन्तव्यः परन्तु प्रसङ्गागतं मूलमत्र किञ्चिदालोचयामः । तथाचैव कार्यसामान्ये कालोऽदृष्टमीश्वरस्तदिच्छा च वहिरिन्द्रियग्राह्यभावकार्यसामान्ये भूतानि द्रव्यकादिषु कार्यद्रव्येषु भूतविशेषान्तर्गतास्तत्तत्परमाणवः सुखदुःखादौ च जीवात्मा कारणत्वेनास्नायते । “कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम् । संयोग एषां नत्वात्मभावादात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतो” रिति हि तदीयो मन्त्रः ।

परमात्मनो जीवात्मा भिद्यते, परमात्मा हीश्वरः प्रेरयिता
 प्रेक्ष्यश्च जीवः । देहादिभिन्नत्वेन जीवात्मस्वरूपसाक्षात्कारा-
 न्मुक्तिः यदि तयोरैक्यमध्यस्थोपासना क्रियते तथाप्युन्नत-
 भूमौ प्रमात्मकस्वरूपसाक्षात्कारो भवत्येवेति नैयायिक
 सिद्धान्ते मूलं—

“सर्वाजीवे सर्वसंस्थे ब्रह्मन्ते

तस्मिन् हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे ।

पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा

जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति ।” इति मन्त्रः ।

हंसो जीवात्मा ब्रह्मन्ते ब्रह्मचक्रे भगवतः संसारचक्रे
 भ्राम्यते, स हि आत्मानं स्वं (प्रेक्ष्यं) प्रेरयितारम् (ईश्वरम्)
 च पृथक् मत्वा स्थितः तेन (प्रेरयित्वां) जुष्टः सख्या सखेव
 सेवितः अपनोदितदुःखहेतुरितियावत् अमृतत्वं मोक्षम् एतौति
 तदर्थः ।

मुमुक्षुभिः सर्वसंस्था सर्वशक्तिः परमेश्वरः समाययणीय
 इति—

“यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं

यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।

तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं

मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ।”

इत्यत्र चान्यत्र चोक्तम् । ननु जीवात्मा परमात्मा
 चेत्यात्मैवविध्यम्, यः खलु परमात्मा स एव ईश्वर इति

ब्रह्मति च व्यपदिश्यत इत्युक्तम्, न तु तदन्यः कश्चिदात्माभ्युप-
गम्यते यस्य ब्रह्मसंज्ञा स्यात् । तथाच—

“ज्ञाज्ञौ हावजावीशानीशा-

वजा ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता ।

अनन्तश्चात्मा विश्वरूपी ह्यकर्त्ता

त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् ।”

इति मन्त्रेण विरोध इति चेन्न एतन्मन्त्रस्य नैयायिक
मतसाधकत्वात् तदर्थो हि ‘हावजौ नित्यौ’ ‘ज्ञः’ सर्वज्ञः ‘अज्ञः’
किञ्चिज्ज्ञश्चाहमज्ञ इत्यनुभवात् । तयोर्ज्ञं ‘ईशः’ किञ्चिज्ज्ञश्च
‘अनीशः’ । एतेन परमात्मा जीवात्मा चेति द्वयमायातम् ।
‘एका अजा’ बुद्धिर्मन इति यावत् बुद्धिशब्दस्य “प्रवृत्तिर्वाग्
बुद्धिशरीराश्च” इति सूत्रादौ मनस्यपि प्रयोगात् ‘भोक्तुः’ जीवस्य
‘भोग्यार्थेषु युक्ता’ वहिरिन्द्रियद्वारा पारम्पर्येण सम्बद्धा । एतेन
मनोवहिरिन्द्रियभूतभ्यो जीवात्मनो भेदो दर्शितः । अनादिसंसार-
चक्रेऽसंख्य प्राणिशरीरं ग्राहं ग्राहं हायं हायञ्च यद्यपि ‘विश्व
रूपः’ तथापि स्वयम् ‘अनन्तः’ विनाशरहितः ‘आत्मा’ जीवात्मा
‘यदा’ स्वम् ईशं भोग्यार्थयुक्तं मनश्चेति ‘त्रयं’ ‘विन्दते’ समा-
धिना लभते योगजसन्निकर्षेण प्रत्येकं पृथक् पश्यतीति यावत्
यदा अजा अनादि-प्रवाहा नियतिः, परमात्मा स्वात्मा चेति
त्रयं विन्दते लभते । नियतिलाभोऽदृष्टविशेषसञ्चारः, परमात्म
लाभः परमात्मसाक्षात्कारः, स्वात्मलाभस्तत्साक्षात्कारश्चेति
समानमन्यत् ।—तदा ‘अकर्त्ता’ रागादिदोषविरहेण

प्रवृत्तिशून्यः भवतीति शेषः । 'एतत्' प्रवृत्तिशून्यत्वं ब्रह्मं ब्रह्म
 अग्रदृष्टस्याणोऽनुनासिकादेशात् भावप्रधाननिर्देशेन च
 ब्रह्मत्वं परमात्मभावः अपवर्ग इति फलितम् । अथवा त्रयं
 यत् आविन्दते सम्यक् लभते योगजसन्निकर्षेण पृथक् पश्यति
 तत् पृथग्दर्शनं 'मे' मत्सम्मतं ब्रह्म ब्रह्मसाम्यप्रापिहेतुत्वात्
 आयुर्वृतमितिवत् । शरणमहं प्रपद्ये इत्यत्राहंपदस्येवात्र मे इति
 प्रयोगे बाधाभावात् । तथाच न्यायसूत्रम् "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोष-
 मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः" इति ।
 त्रयं विन्दत इत्यत्र मिथ्याज्ञानापायद्वारा दोषापाय
 फलकात् तत्त्वज्ञानादनन्तरमकर्तृत्वं प्रवृत्तपायापररूपं
 जन्मापायद्वारा दुःखापायफलकत्वेनापवर्ग एव कृत्यपरपर्यायायाः
 प्रवृत्तेः कार्यकारणभेदेन द्वैतपक्षस्योक्तनादिति ध्येयम् ।
 नचैवमपि "तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद वायुस्तदु चन्द्रमाः । तदेव
 शुक्रं तद्ब्रह्म तदापस्तत् प्रजापतिः । त्वं स्त्री त्वंप्रमानसी"
 त्यादयो मन्त्राः ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वमामनन्ति । तच्च
 विस्तृत्यैतदसिद्धान्तेनेति वाच्यम्, तेषां मन्त्राणामुपासनार्थ-
 त्वेनाविरोधात् एकवदृष्टीपासनायाः प्रतिपादितपूर्वत्वात् ।
 तत्रवास्तववभ्रमोमाभूदिद्येतदर्थं तदनन्तरं "अजो ह्येको
 जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" इति "वा
 सुपर्णा" इति "जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमौश" मिति च
 मन्त्रैर्भेदनिर्देशः सूचयते । अनुपपत्तिस्तु न शरीर इत्यादि
 सूत्रे भगवद्वद्व्यासमहर्षिभिरपि जीवपरमात्मनोभेद एव

प्रतिपादितः । नच परमात्मनि बालकल्पितशरीरभिन्नत्वमत्र
प्रतिपिपादयिषितम्, वैयर्थ्यात् । शब्दविशेषादिति-सूत्र-सूचि-
ताया भाष्य-परिग्रहीतायाः “एवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिर
ण्यस्यः” इति श्रुतेरनर्थोपदेशित्वापाताच्च । नहि बालकल्पना-
नुवादेन युज्यते सर्वज्ञायाः श्रुतेरनर्थोपदेशः । हैतदृष्टेरनर्थहेतु-
तायास्तैरभ्युपगमात् । तस्माद्दैतमेव श्रुतं तथ्यम् । अतथ्यमप्य-
दैतमुपासनाविशेषाय श्रुतिषु क्वचित् तथ्यवदुक्तम् । नच तावता-
नर्थोपदेशित्वं श्रुतेर्घटते, यतः, श्रुतिः किल जननीव पुत्राधिकार-
विशेषमनुवर्त्तमाना तथोपदिशति यथा सर्व्वेव सर्व्वानर्थ-
परिहाराय शक्तुयादिति । तथाहि कांश्चिदधिकारिण-
स्तथ्यभूतं हैतमेवापवर्गाय ग्राहयति कांश्चिच्चातथ्यभूतमदैत-
मुपासनाविशेषाय, यच्चरमफलमपवर्गएवेति न कस्यचित्
किञ्चिदनर्थापातशङ्केति सिद्धम् । ३।

इति श्रीगौतमसिद्धकुलीङ्गव-

नानादर्शनपरमाचार्य-श्रीमत्-पञ्चानन-तर्करत्न-भट्टाचार्य-
निर्मितायां हैतोक्तिरत्नमालायां समन्वयाख्या

प्रथमा यष्टिः ।

द्वितीयायष्टिः ।

नैयायिका हि न्यायमताविरुद्धं वैशेषिकसिद्धान्तं स्वसिद्धान्तमेव मन्यन्ते ततो हेतोर्वैशेषिकसिद्धान्तखण्डनपर-
शारौरकभाष्याच्चेपपरोहाराध्यं द्वितीया यष्टिरारभ्यते ।

यत्खलु परमाणुपादानकं भूतचतुष्टयं तदेवाकाशादिनित्यद्रव्यसहितं जगदुच्यते इति नैयायिकमतम् । अखिलं जगद्ब्रह्मोपादनकमित्यहैतिनः । तथासति कारणगुणस्य कार्यगुणारम्भकत्वेन जगतश्चेतनत्वापत्तिरिति वैशेषिकपक्षकृताच्चेपे परमाणुपरिमाणादेर्दणुकपरिमाणाद्यनारम्भकत्वत् ब्रह्म-
चेतन्यस्यापि जगति चैतन्यानारम्भकत्वमित्यहैतिनामुत्तराभासः । तथाहि तदर्थं तया व्याख्यातं सूत्रम्, “महद्दोषवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्” इति । तत्रोच्यते—

कार्यकारणयोरस्ति साजात्यं श्रुति-सम्मतम् ।

फलेन तत्तु निर्णयं प्रतिवस्मिनिवर्तकम् ।१।

“एकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृद्मयं विज्ञातं भवती”त्यादि श्रुतिभिः कार्यकारणयोः साजात्यमुपदर्शितम् । तत्र यदि विजातीयव्यवच्छेदककारणधर्मेण न कार्याश्रितः स्यात् साजात्यमेव न स्यात्, न च न तेषां साजात्यं किन्त्वैक्यमिति युक्तम्, साजात्यविरहे नानावस्तूनामैक्यस्य सम्भावयितुमयोग्यत्वात् । नच येन केनापि धर्मेण साजात्यं सम्पाद्यमिति वाच्यं तमः प्रकाशयोरपि साजात्यप्रसङ्गात् पदार्थत्वाविशेषात् । अतः

कारणवृत्तयो विजातीयव्यवच्छेदका गुणास्ते साक्षात् कार्य-
द्रव्यमसंस्पृशन्तोऽपि तत्र स्वसजातीयं गुणान्तरमारभमाणाः
कारणद्रव्यसाजात्यं निर्वर्तयन्तीत्युपगम्यते । तथाप्रत्यक्षादि-
भ्यश्च । गुणगुणिनोर्वास्तवभेदाच्चोत्पत्तिव्यतिक्रमः । नहि
रूपं घटो रसो दुग्धमिति च भवति कस्यचित् प्रत्ययः । नचास्ति
तावत् शुक्लः पटो रक्तः पट इत्यभेदप्रत्यय इति वाच्यं तत्र शुक्लादि
शब्दस्य तद्वति निरूपदलक्षणया मत्वर्थौयाच्प्रत्ययान्तत्वेन वा
तथाप्रत्ययोपपत्तेः । गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गाश्च तद्व-
तीति हि कोपकृतः । एवञ्च कारणसाजात्यबुद्धिनिमित्ती-
भूतानां कार्यसमवेतगुणानां पृथगुत्पत्तिकानामुत्पादक-
विचारे तथाविधाः कारणगुणाः प्रथमं बुद्धिपथमधिरोहन्ति ।
ते च नियतत्वादप्रत्याख्येयाः । ततश्च लाघवेन कार्यगुणसामान्यं
प्रति तत्सजातीयकारणगुणानां विजातीयाव्यवच्छेदकाना-
मपि कारणत्वमसतिबाधके कल्प्यते । बाधाबाधौ चात्र
फलवल-कल्पौ । तेन विजातीयाव्यवच्छेदकानां परमाखादि
परिमाणानां दृष्टबाधादकारणत्वं विजातीयव्यवच्छेदकानान्तु
परमाखादिगन्धादीनां ह्यणुकादिगन्धादौ कारणत्वं कथमप्य-
नपवदनीयं नैयत्यादतः प्रतिबन्धिनिवृत्तिः । परमाखादि-
परिमाणानां विजातीयाव्यवच्छेदकतया वैषम्येण प्रतिबन्धित्वा-
सम्भवादिति भावः । नच परिमाणमपि परमाणुनामपरिमण्डल-
लक्षणविजातीयव्यवच्छेदकमिति वाच्यमितरव्यावर्तकविशेष-
गुणैरेव कार्यकारणविचारे साजात्यवैजात्यनिरूपणस्य

श्रुतिभिरुपदर्शितत्वात् अन्यथा संयोगादिना मृत्साजात्येन,
 मृत्पिण्डज्ञानात् सर्व्वकार्णायिसञ्ज्ञानसम्भवेन तस्य पृथगु-
 पादानानौचित्यात् । नहि पारिमाण्डव्यादिकं विशेषगुणः
 येन तदभावादितरत्र श्रुतिवोधितं वैजात्यं सेत्स्यति । ब्रह्मणश्च
 चैतन्यमेव विशेषगुणः स एव विजातीयव्यवच्छेदकः तेन हि
 कार्य्यगुणा द्रुगेवारम्भणीयाः । नारभ्यन्ते चेद्वाहन्त्येत कार्य्य-
 कारणयोः श्रौतं साजात्यम् । अथ चैतन्यं न ब्रह्मणो विशेष-
 गुणः किन्तु स्वरूपमात्रमिति चेत् तथापि कार्य्येषु कारणा-
 नन्यत्वमभ्युपगच्छतां भवतां जगति चैतन्यस्वरूपत्वं सुतरामभ्यु-
 पगन्तव्यत्वमापद्यते न त्वनिर्व्व्याच्यत्वं जाड्यं वा । अथ संयोगाद्
 विलक्षणानां द्रव्याणामुत्पत्तिदर्शनात् सजातीयोत्पत्तिव्यभि-
 चार इति चेत् प्रष्टव्यास्तावदभिन्नात्मानः, किं दण्डवेमाद्य-
 भिन्नत्वं घटपटादिषु श्रीमद्भिरभ्युपगम्यते, मृत्पिण्डतन्वाद्यन-
 न्यत्वं वा ? यद्याद्यः पक्षः, कृतं ब्रह्मोपादानकत्वाग्रहेण अनु-
 पादानस्यापि कारणस्य कार्य्यानन्यत्वाभ्युपगमात् । यदि त्वन्ताः,
 उपादानमात्रानन्यत्वं कार्य्यस्य पर्य्यवस्येयते । केवलमत्रान-
 न्यत्वं भवतामश्वडिम्बवद्भिन्नैरूपमस्माकन्तु सुनिर्भूतं साजात्य-
 मित्येतद् विशिष्यते । तथाच संयोगस्यानुपादानत्वाद् यथा
 न तत्कार्य्यद्रव्यानन्यत्वं भवद्भिरिष्यते, तथास्माभिरपि तत्कार्य्य-
 द्रव्ये तत्साजात्यं नेष्यते, उपादानस्यैव सजातीयोत्पादकत्व-
 नियमात् तथाच कुतः पुनराचिष्यते सजातीयोत्पत्तिव्यभिचार
 इति । कारणगतो हि सामान्यगुणः क्वचित् कार्य्यगतं

मजातीयगुणमनारभमाणोऽपि कारणगतविशेषगुणस्य कार्य-
गतस्वसजातीयविशेषगुणानारम्भणे न दृष्टान्तो भवितुमर्हति
वैषम्यान्नापि विजातीयव्यावर्तकस्य कारणविशेषगुणस्य
कार्यसाजात्यनिमित्तीभूततद्गतविशेषगुणानारम्भकत्वं सम्भवति
कार्यकारणयोः साजात्यानुपपत्तेः तदनुपपत्तेरिष्टत्वे
श्रीतसिद्धान्तभङ्गो दृष्टवाधश्चेति संचिप्रार्थः । अत्रानुमान-
प्रत्यनुमानप्रयोगाश्चेत्यंभवन्ति कारणगुणत्वं न कार्यगुणारम्भ-
कत्वव्याप्यं गुणवृत्तित्वात् पारिमाणत्ववत्, कार्यगुणारम्भकत्वं
न कारणगुणत्वव्यापकं पारिमाणत्वावृत्तित्वात् घटपटादिवत् ।
ब्रह्मचैतन्यं न स्वाश्रयोपादानककार्यवृत्तिगुणारम्भकं किञ्चिदा-
रम्भकं वा अनारम्भकस्वभावत्वात् पारिमाणत्ववदित्यादय-
स्तावद्वैतपक्षपातिनामनुमानप्रयोगाः । अत्र द्वैतवादिनां प्रत्यनु-
मानप्रयोगा यथा—द्रव्योपादानविशेषगुणत्वं कार्यविशेषगुणा-
रम्भकत्वव्याप्यं विशेषगुणेतरावृत्तित्वात् तत्कपालरूपत्ववत् ।
आरम्भकत्वं द्रव्योपादान-विशेषगुणत्वव्यापकं सकलारम्भक-
वृत्तित्वात् वृत्तित्वे सत्यनारम्भकावृत्तित्वाद् वा प्रमेयत्वादिवत् ।
ब्रह्मचैतन्यं घटादिविशेषगुणारम्भकं घटाद्युपादानत्वा-
भिमतविशेषगुणत्वात् कपालरूपत्ववत् इत्यादयः । अपि च
द्वैतवादिनः परोक्तानुमानेऽप्येव द्रव्योपादानविशेषगुणत्वा-
दिकभादाय व्यभिचारं द्वितीये आरम्भणासिद्धौ साध्यासिद्धिम्
आरम्भणासिद्धौ च स्वरूपासिद्धिसुपदर्शयन्ति । तथा चारम्भणम्
असमवायिकारणता, कारणतामात्रं वा आद्ये तावद्वैत-

वादिभिरसमवायिकारणतानभ्य, पगमादारम्भ णघटितसाध्यस्या-
 प्रसिद्धिः अन्तःपक्षे निमित्तकारणस्वरूपे ब्रह्मचैतन्ये
 अनारम्भकस्वभावत्वेतोरभावात् स्वरूपासिद्धिरिति दिङ्-
 मात्रमेतत् । एतेन चेतनाद्ब्रह्मणो विलक्षणमपि जगत् सत्त्वेना-
 विलक्षणमुत्पद्यते, नहि सर्व्वेव कारणधर्माः कार्यान्वयिनो
 भवन्तीति नियमः, पारिमाण्डव्यस्य द्वाणुकादौ ह्रस्वत्वस्य
 घटादौ च निवृत्तिदर्शनात् यत्किञ्चिद्धर्मान्वयश्च सत्त्वेनैवेति
 प्रत्युक्तम् । कारणविशेषगुणस्य कार्यविशेषगुणारम्भकत्व-
 नियमात् पारमार्थिकब्रह्मसत्त्वविलक्षणस्य व्यावहारिक-
 सत्त्वस्य प्रातिभाषिकसत्त्वस्यानिर्व्वच्यत्वरूपस्य वा जगति तत्-
 स्वीकाराच्च । ननु स्यादेतत्, तथापि ब्रह्मोपानकत्वं जगती न
 विरुध्यते सर्व्वस्यैव जगतश्चेतनत्वाभ्युपगमात्, अथ कथं तदनु-
 पलब्धिरिति चेदभिभूतत्वादिति । भः यथा हि नैयायिकमते
 पार्थिवेन्द्रिये घ्राणेऽनुवर्त्तमानोऽपि गन्धो नोपलभ्यते तद्वत् ।
 यन्त्रविशेषयोगाच्चीपलभ्यते वज्रं जडेषु चैतन्यमिति मैवं
 जीवात्मसम्बन्धादचेतनानां चेतनोपलब्धिः । तदसम्बद्धाना-
 मचेतनत्वस्य स्वाभाविकचमपङ्क्त्य चेतनत्वस्याभिभूतत्वकल्प-
 नायां मानाभावात्, घ्राणस्य पार्थिवत्वे सिद्धे पृथिवीत्वव्याप्य-
 गन्धस्यापलपितुमशक्यत्वेनानुद्भूतत्वकल्पना सम्भवति, इह तु
 ब्रह्मण्युपादानत्वस्य विवादश्रुतत्वेन प्रसक्त्य चैतन्याभिभूतिकल्प-
 नाया अन्याय्यत्वात् । नन्वचेतनेषु जीवात्मसम्बन्धकल्पना भव-
 तापि क्रियत इति चेत् न क्लृप्तत्वात्, साधनस्य कल्पनारूपतया

सिद्धे तदयोगात्, अचेतनेषु हेधा खलु जीवात्मसम्बन्धो
भवति तदधिष्ठातृ-देवतात्मसम्बन्धस्तदनधिष्ठातृ-जीवात्मसम्बन्ध-
श्चेति क्लृप्तम् । अयते हि तेजोऽधिष्ठातृदेवतादिकमाश्रित्य “तेज
ऐक्षत” इत्यादि । स्मर्यते च गोरूपधरा पृथिवीति हिमालय-
पर्वतस्य दुहिता च गौरीति । तदेवं तेज आदिषु जडेषु तद-
धिष्ठातृदेवतासम्बन्धः प्रसिद्धः । द्वितीयोऽपि सम्बन्धः अयते
तथाहि “अथ य इमे ग्रामे दृशपूर्णं दत्तमित्युपासत” इत्यादिकं
“तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते ।
यथैतमाकाशमाकाशाद् वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो
भूत्वाभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्धति तद्ब्रह्म
ब्रौह्मयवा ओषाधवनस्पतयास्तलमाषा इति जायन्ते । अतो
वै खलु दुर्निष्पृपतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय
एव भवती” इत्यन्तं ह्यन्तोऽयब्राह्मणम्, अत्र पुनरावर्त्तमानो ह्याति
बाह्यिकदेहस्थो जीवात्मा नरकानुभूतदुःखानामतिपातकिनां
ब्रौह्मयवादिस्थ्यावरभावमुपगतानां तृणगुच्छादिलक्षणम-
वयवविशेषमाश्रयते दृश्यादृश्यकौटादिवत् ततश्चासौ रेतः-
सिगुपमुत्तब्रौह्मयवादिपरिणत्या रेतसा संसृज्यते ततश्च
मातृगव्भं प्रविशतीत्युक्तम् । अयं हि प्रतिनिवर्त्तमानो जीवात्मा
नाकाशादितलमाषान्तानामधिष्ठाता किन्तु तत्र तत्र संवद्ध-
इत्येवमन्यतरस्माज्जीवात्मसम्बन्धाद् जडेषु चेतनलक्षण
मुपगम्यते, स्वदेहइव स्वात्मसम्बन्धान्मुत्तपइव वा निविड-
तृणगुल्मसम्बन्धादन्यथा चेतनस्यात्मनः परिणामापत्तिरशक्य-

परौहारा स्यात् । परिणामित्वाङ्गीकारे च स्थितं प्रकृत्यैव
गतच्चात्मनेति बन्धमोक्षौ च न स्याताम् । नचास्तु विवर्त्तोपादानत्वं
ब्रह्मणो नच तेन परिणामित्वं घटत इति वाच्यं तस्येदानीमप्य-
सिद्धत्वात् निराकरिष्यते च विवर्त्तोपादानत्वमुपरिष्ठात् ।
तस्मात् परमाणूनां परिमाणादनारम्भकत्वेऽपि सजातीय
कार्थोपादानत्वं नानुपपन्नम् । अनुपपन्नञ्च चेतनस्याचेतनो-
पादानत्वमिति न जगद् ब्रह्मोपादानकमपि तु परमाणूपादानक-
जन्यपृथिव्यादिघटितमिति सिद्धम् । ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां
महत्परिमाणवद् दौर्घपरिमाणवच्च द्रव्यं जायते, वाकारश्च-
कारार्थ इति तु सूत्रव्याख्यानमिति ध्येयम् । १ ।

उभयथा च न कर्मात् स्तदभावइति ब्रह्मसूत्रं तद्वाच्यविव-
रणञ्च “किं तावदणुश्चाय कर्मनिमित्तं ? प्रयत्नइति चेन्न तदानीं
शरीराभावेन तस्यासम्भवात् । अथादृष्टमुच्येत तत्पुनरात्मसम
वायि वा स्यादणुसमवायि वा । उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु
कर्मावकल्पोऽतादृष्टस्याचेतनत्वात् आत्मनश्चानुत्पन्नचेतन्यस्य
तस्यामवस्थायामचेतनत्वादित्येवम् आद्यकर्मनिमित्ताभावात्
कर्माभावस्तस्मात् संयोगाभावस्ततस्तरां सृष्ट्यभावः” इति
तथा प्राप्तं—

निमित्तमैश्वरो यत्नः सर्गादावणुकर्मणः ।

तस्मादसिद्धहेतुत्वात् सृष्ट्यभावाप्रसञ्जनम् ॥२॥

ईश्वरप्रयत्नो हि सर्गादावणुश्चाय कर्मणो निमित्तमस्ति ।
प्रतिसर्गाद्यकालं परमाणून् द्रवणूकान् करोमि विश्वं वा करो-

मौतीश्वरप्रत्यक्षविषयस्तदीयः प्रयत्नः सर्गाद्यकालीन-
परमाणुकर्मणि कारणम् “अहमेव वातइव प्रवास्यारभमाणा
भुवनानीति” श्रौतमन्त्रवर्णात् । अत्र कारणतावच्छेदक-
सम्बन्धो विषयता कार्यातावच्छेदकसम्बन्धश्च समवायः ।
न च प्रयत्नश्चेतनासम्बन्धो परमात्मसमवेतत्वात्, नापि कार्या-
सम्बन्धो विषयतया तत् सम्बन्धितत्वात्, न वा परमात्मचैतन्यं
शरीरापेक्षं नित्यत्वात् । न च कार्यसातन्यं सर्गादावित्युक्त-
त्वात् । नन्वेवमौश्वरप्रयत्नस्य नित्यत्वेनेदानीमपि तत्सत्त्वात्
कारणाधौनत्वाच्च कार्यप्रवृत्तेः सर्गाद्यकालौनपरमाणुकर्म-
सातत्यप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेति चेन्न यतः सर्गादावित्यनेन
सर्गाद्यकालौनत्वं न कार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया विव-
क्षितं किन्तु परमाणुकर्मविशेषे कारणान्तरतया । तथाचे-
श्वरप्रयत्नस्य नित्यत्वेऽपि सर्गाद्यकालरूपकारणान्तरविरहा-
न्न तथाविधकर्मसातत्यप्रसङ्गः सामग्र्यसमवधाने कार्यानुत्-
पत्तेः सिद्धत्वात्, नहि कुलालः सत्यपि कपाले दण्डादिरूप
कारणविरहे प्रभवति नाम घटमुत्पादयितुम् । न चैव-
मौश्वरस्य सर्वशक्तित्वव्याघात इति शङ्का सर्वकार्यजनन
योग्यत्वरूपस्य सर्वशक्तित्वस्य तावताप्यव्याघातात् । अन्यथा
वटबीजात् सहकारतरोरनुद्भवदर्शनेनापौश्वरस्य सर्वशक्तित्व-
व्याघातशङ्का प्रसज्येत । एतेन कारणान्तरनैरपेक्षेण सर्व-
कार्यजनकत्वं सर्वशक्तित्वमिति निरस्तम् सर्वथा लाक्षणिकत्वा-
पाताच्च, सर्वाः शक्तयो यस्येति समासविग्रहस्थपदैः कारणान्तर

नैरपेक्ष्यानभिधानात् तदर्थं लक्षणास्वीकारस्य दुर्वारत्वात् ।
 घटजननशक्तः कुलालइत्यत्र कुलाले यादृशीशक्तिः पटजननशक्त-
 स्तन्तुवाय इत्यत्र तन्तुवाये यादृशीशक्तिस्तथाविधानां तत्तत्-
 कार्यजननयोग्यतात्मिकानां सर्वासां शक्तौनामाश्रय इत्यस्य सर्व-
 शक्तिपदार्थत्वे बहुब्रह्मिनियतामुत्तरपदस्य स्वसम्बन्धिनि लक्षणा-
 मन्तरेण लक्षणान्तरस्याभावेनैतत्कल्पस्यैव युक्तत्वात् । सर्गाद्य-
 कालस्य प्रलयकालानन्तरत्वेन तद्वाक्तित्वेन वा कारणत्वं नतु
 कर्मघटितरूपेण तेन नेतरेतराश्रयापत्तिशङ्कापीति ध्येयम् ।
 कालादीनां कारणत्वन्तु कालस्वभाव इत्यादिश्रुत्या प्रागुपदर्शि-
 तम् । एतेन नियतस्य कस्यचि कर्मनिमित्तस्याभावान्नाण्यथायं
 कर्म स्यात् कर्माभावात्तन्निवन्धनः संयोगो न स्यात् संयोगा-
 भावाच्च तन्निवन्धना सृष्टि न स्यादित्याक्षेपः परिहृतः । नित्य-
 मेव च भावादिति सूत्रे परमाणूनां प्रवृत्तिनिवृत्त्यानुभयस्वभा-
 वत्वे निमित्तसातत्यात् प्रवृत्त्यादिसातत्यप्रसङ्ग इति यत् प्रत्य-
 वस्थानं तदपि परास्तं प्रवृत्तिहेतोः कालविशेषस्यासातत्यात् ।

स्यादेतत्, तथापि द्वाणुकारम्भकसंयोगो नोपपद्यते
 यतो यः खलु संयोगः परमाणोः परमाण्वन्तरेण, सहि सर्वा-
 त्मना वा स्यात् एकदेशेन वा ? सत्त्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणु-
 मातृत्वप्रसङ्गो दृष्टविपर्ययप्रसङ्गश्च एकदेशेन चेत् सावयवत्वप्रसङ्ग-
 इति चेन्नैष दोषः विजातीयद्रव्यसंयुक्तपरमाणोस्तथाविध-
 परमाणूनैकदेशेन संयोगाभ्युपगमात् । तथाहि प्रथमं जीवात्म-
 संयुक्तमनःसंयुक्तेन पवनपरमाणुना तैजसपरमाणुः संयुज्यते

तेन च जलीयपरमाणुस्तेन च पार्थिवपरमाणुरित्येवं दिगा-
काशादिसंयुक्तं परमाणुचतुष्टयं नावयवि भवति तत्तत्संयोग-
स्यावयव्यनारम्भकत्वात्, यथाहि धान्यराशिरन्योन्यसंयुक्तोऽपि
नैकोऽवयवी यथा वा नीरसंयुक्तं क्षीरमेकत्वेन प्रतीयमानमपि
नैकमवयवि, तद्वत् । एवं राशिस्वरूपे परमाणुचतुष्टये तथाविधं
परमाणुचतुष्टयम् आरम्भकसंयोगिन सजातीयपरमाणुषु प्रत्येकं
संवध्यते नीरसंयुक्तक्षीरान्तरवत् । धान्यराशिरंशविशिष्टेऽन-
वयवभूतेऽपि यथैकदेशव्यवहारः तद्वदन्योन्यसंयुक्तपरमाणुना
मनवयवभूतेऽपि प्रत्येकं परमाणाविकदेशव्यवहारसिद्धेस्तत्र तत्र
संयोग एकदेशेनैव सिध्यति नहि संयोगस्य प्रादेशकत्वम्
अवयवदेशार्वाच्छूनत्वेनैवेति वैशिष्ट्यकनैयायिकानामभ्युपगमः
तथासत्याकाशादेर्निरवयवस्य संयोगो न स्यात् । ननु पवन
परमाणुना तैजसपरमाणौः प्रथमं यः संयोगः स सर्वात्मना
वैकदेशेन वेति चेदेकदेशेनेति ब्रूमः । कथं तत्रैकदेश
इति चेत् मनःप्रभृतिसंयुक्तपवनपरमाणुरूपसमुदायैक
देशतायाः पवनपरमाणौ दिगाकाशादिसंयुक्ततैजसपरमाणु
रूपसमुदायैकदेशतायास्तैजसपरमाणौ च सम्भवात् । मनसश्च
जीवात्मनःसमुदायरूपैकदेशतया तत्संयोगस्यापि प्रादे-
शिकत्वात् । जीवात्मनःसंयोगस्य च जीवात्मनः परम-
महत्त्वेन प्रादेशिकलोपपत्तिः । प्रदेशस्य व्यवहारविशिष्टा-
धीनत्वं हि भवदुभिरपि ब्रह्मणि प्रदेशकथनावसरे स्वीकृतम् ।
न च तथाविधप्रदेशव्यवहारः काल्पनिक इति तन्मूलक-

संयोगात् न वास्तवी सृष्टि रितिवक्तुं शक्यम् यतः प्रसिद्धिमूलक
 एव संयोगस्य प्रादेशिकत्ववादः सा च प्रसिद्धिर्यथा विद्यते तामा-
 दाय प्रादेशिकत्वकथनेऽपि संयोगस्य काल्पनिकत्वं कथमपि
 नापद्यते येन तद्धेतुकसृष्टेर्वास्तवत्वमपङ्गूयेत । एतेनैतच्चा-
 जायतै प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः
 पृथिवी विश्वस्य धारिणीति श्रुतिरपि व्याख्याता । एतस्मात्
 परमात्माख्यादौश्वरात् प्राणो नाम जीवात्मा, तदाश्रितत्वात्
 प्राणसम्बन्धस्य, कार्याभिव्यक्तिद्वारा प्रकाशएव नित्यानां जन्मे-
 त्युक्तम् । यदौश्वरप्रयत्नजन्यो जीवात्ममनसोः संयोगो न स्यात्
 भौतिकसृष्ट्यभावाद् जीवात्ममनसोः प्रकाशो न स्यात् सोऽय-
 मीश्वरकारणिका जीवात्ममनसोः प्रकाशपूर्व्वावस्था एतस्मा-
 जायत इत्यनेनावदिता । जीवात्मसंयुक्तमनःसंयोगपूर्व्वको
 द्विविधपञ्चभूतप्रकाशः तत्रैकविधमिन्द्रियात्मकम्, विषयात्मक
 मन्यविधम् । इन्द्रियस्यानुद्भूतगुणतया पृथगुपन्यासः ।
 खस्य नित्यैकरूपत्वात् वायुदेः परमात्मात्मना नित्यत्वात्
 खं वायुरित्यादिना प्रकाश एव सूचितो न तु वास्तवं जन्म ।
 विश्वस्य धारिणीति जन्यभूतसृष्टिरुक्ता । इन्द्रियाणां जन्यत्वेऽपि
 तदारम्भकपरमाणूनां विषयात्मकवायुादिपरमाणुविलक्षणतया
 प्रकाशमध्यएव पृथगुपादानं सूक्ष्मत्वाच्च । अन्यथा इन्द्रियाणां
 भौतिकत्वमङ्गीकुर्व्वतां भवतामपि पृथक् तदुत्पत्तिकथनमन-
 र्थकमित्ययं दोषो दुष्परिहरः स्यात् । यदि चापञ्चीकृतभूतसृष्टि
 ज्ञापनार्थं तत् खं वायुश्चेत्यादिना तु पञ्चीकरणमुक्तमित्युच्येत

तदायातं मार्गेण । स्थितस्यैव भूतस्य पञ्चीकरणात्मना
 प्रकाशे जायत इति जननार्थतायाः प्रकारान्तरेणाभ्युपगमात् ।
 अथवा प्रजायेय इत्यादिवत् जायत इत्ययमन्तर्भूतगर्थ-
 प्रयोगः । एतस्मात् परमात्मनः इति यवलोपे पञ्चमी तमा-
 श्रित्य जीवात्मादयो जनयन्तीति समुदितार्थः । जीवात्ममनः-
 संयोगे जीवात्ममनसोः कारणत्वम् अनुद्भूतस्पर्शपवनपरमाणु-
 मनःसंयोगे मनस्तत्परमाणोरनुद्भूतविशेषगुणकज्योतिरादि-
 ष्वरमाणसंयोगे तत्तत्परमाणूनां कारणत्वं ततश्चानुद्भूतविशेष-
 गुणकजन्यभूतं प्रति तेषां कारणत्वं तानि च सर्वेन्द्रियाणि
 भवन्ति प्रत्यक्षं प्रति जनकत्वमापद्यन्ते उद्भूतविशेषगुणानां
 तत्तत्परमाणूनां तथाविधजन्यभूतं प्रति शब्दादिकं प्रति च
 कारणत्वं ज्ञेयम् । इन्द्रियान्तर्भाविणाकाशस्य शब्दप्रत्यक्षजनकत्वं
 भूतान्तर्भावेन शब्दमात्रजनकत्वमिति भेदात् खमिति पुनरुपा-
 त्तम् । विश्वस्य धारिणीत्यनेन कारणत्वान्तराणि समुच्चितानि ।
 परं सर्वत्रैव परमात्मनः कारणत्वमस्तीत्येतादित्युक्तम् ।
 नचोद्भूतविशेषगुणकजन्यभूतोत्पत्तेः पूर्वं कर्णशङ्कुल्यभावात्
 अवशेन्द्रियोत्पत्तिर्नसम्भवतीति वाच्यम् अनुद्भूतविशेषगुणक-
 भौतिकबुद्ध्यादिनानभिव्यक्तकर्णशङ्कुलीघटनसम्भवात्, उद्भूत-
 विशेषगुणक-तज्जातीय-स्थूलभूतेन पञ्चात् तदुपचया-
 भ्युपगमाच्च । श्रुतेः पाठक्रममनुरुध्यायं सृष्टिप्रकारी दर्शितः ।
 तदननुरोधे तु आकाशादिसंयुक्तपवनपरमाणुरूपसमुदायस्यैक-
 देशे पवनपरमाणौ पवनपरमाण्वन्तरस्यरश्मकसंयोगाद्

द्व्यणुकोत्पत्तिरेवमाकाशादिसंयुक्तेषु ज्योतिरादिपरमाणुषु
ज्योतिरादिपरमाणुसंयोगाद् द्व्यणुकोत्पत्तिरेवंक्रमेण कर्ण-
शङ्खलौघटनात् परं श्रवणेन्द्रियोत्पत्तिरिति यथासम्भवं सृष्टि-
क्रमो बोध्यः । अनवयवेऽपि समुदायघटके प्रदेशव्यवहारो
धान्यराशिदर्शितदिशवसेयः । प्राचौनैस्तु परमाणुसंयोगे दिशोऽ-
वच्छेदकव्यमितिवद्विनिर्वहन्निवत्तापत्तिरपाक्रियते । एवं पर-
माणुसंयोगस्यैकदेशवच्छिन्नत्वमुपपादितम् ।

यच्चोक्तं सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तिरणुमात्रत्वप्रसङ्ग-
इतितदप्रायुक्तम् उपचयो नाम परिमाणभेदस्तं प्रति सर्वात्मना
संयोगस्याप्रतिवन्धकत्वात् अणुजन्यद्रव्यस्य परिमाणं प्रति-
अणुनिष्ठद्वित्वादिसंख्यायाः कारणत्वाभ्युपगमात् नहि
सर्वात्मना संयोगो द्वित्वादिसंख्यां प्रतिवध्नाति येनो-
पचयानुपपत्तिरणुमात्रत्वप्रसङ्गश्च स्यादिति यदप्युक्तं
दृष्टविपर्ययश्च प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण
संयोगस्य दृष्टत्वादिति तदपि नोपपद्यते दृष्टादृष्टसंयोगयो-
र्वैलक्षण्यात् अन्यथाकाशसंयोगोऽपि न स्यात्, इष्टापत्तौ च
आकाशवत् सर्वगतश्चेति श्रुतिर्व्याकुध्येत । एवमक्षरसंयोगो-
ऽपि न स्यात्, न चेशापत्तिः संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरश्चेतिश्रुति-
विरोधात् । किञ्चैवं दृष्टविपर्ययाद् ब्रह्मणोऽप्युपादानत्वं
वाध्यते दृष्टं हि सावयवस्य द्रव्यस्य तथाविधद्रव्यान्तरोपादानत्वं
दृष्टञ्च स्पर्शवतो द्रव्यस्य स्पर्शवद्द्रव्योपादानत्वं न च ब्रह्म
सावयवं न वा स्पर्शवदिति । तस्मात् परमाणोः सर्वात्मना

वा प्रदेशेन वा उभयथापि संयोग उपपद्यते, ततस्तत्र कर्माभ्युपेतव्यमतो न तदभावः इति संयोगनिमित्तं कर्म परमात्मप्रयत्नजन्यमुपपादितम् आदिः स संयोग-निमित्तहेतुरिति मन्त्रवर्णश्च तत्र मानान्तरम् । तथाच परमाणुश्चाद्यं कर्म अनुमानात् शब्दप्रमाणाच्चेत्युभयथापि विज्ञायतेऽतो न तदभाव इति वा उभयथापि न कर्मातस्तदभाव-इति सूत्रव्याख्या पथैव स्यति । एतेन विभागजनकं कर्मापि व्याख्यातम् प्रलयस्यापीश्वरकारणतायाः श्रुत्यादिसिद्धत्वात् । २।

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेरिति सूत्रम् । अस्य भाष्यन्तु “समवायाभ्युपगमाच्च तदभावइति प्रकृतेनाणुवादनिरा-करणेन संवध्यते । द्वाभ्यां चाणुभ्यां द्वाणुकमुत्पाद्यमानमत्यन्त-भिन्नमणुभ्यामण्डोः समवायौ तदभ्युपगम्यते भवता । नचैवमभ्युप-गच्छता शक्यतेऽणुकारणता समर्थयितुं । कुतः साम्यादन-वस्थितेः । यथैव क्षणभ्यामत्यन्तभिन्नं सद् द्वाणुकं समवाय-लक्षणेन संवन्धेन ताभ्यां संवध्यते एवं समवायोऽपि समवायि-भ्योऽत्यन्तभिन्नः सन् समवायलक्षणेनान्येन संवन्धेन समवायिभिः संवध्येतात्यन्तभेदसाम्यात् । ततश्च तस्य तस्यान्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थैव प्रसज्येत । नन्विह प्रत्ययग्राह्यः समवायो नित्यसंवद्ध एव समवायिभिर्गृह्यते नासम्बद्धः सम्बन्धान्तरापेक्षो वा । ततश्च न तस्य तस्यान्यः सम्बन्धः कल्पयितव्यो येनानवस्था प्रसज्येत । नेत्युच्यते संयोगोऽ-प्येवंसति संयोगिभिर्नित्यसंवद्ध एवेति समवायवन्नान्यं सम्बन्ध-

मपेक्षेत । अर्थान्तरत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षेत
 समवायोऽपि तर्ह्यर्थान्तरत्वात् सम्बन्धान्तरमपेक्षेत । तस्माद-
 र्थान्तरं समवायसम्युपगच्छतः प्रसज्येतैवानवस्था । प्रसज्य-
 मानायाज्ञानवस्थायामेकासिद्धौ सर्व्यासिद्धेर्हास्यामणुभ्यां द्वाणु-
 कं नैवीत्पद्येत ।” इत्यन्तम् । तदेवं परमाणुकारणवादखण्डने
 प्राप्त उच्यते—

समवायः प्रसिद्धो हि धीविशेषस्य गोचरः ।

तत्सम्बन्धः स्वरूपस्थः संयोगो नैव तत्समः ॥ ३ ।

उक्तं गुणगुणिनोर्मिथोभिन्नत्वं ब्रह्मसूत्रे तद्भाष्ये च तदयथा-
 न्तराधिकरणे “सुखविशिष्टाभिधानादेव चेति, सुखविशिष्टं हि
 ब्रह्म यदाक्योपक्रमे प्रक्रान्तं प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति
 तदेवेहाभिहितमिति इष्टं हि सुखस्य गुणस्य गुणिवद्गुण-
 मिति । इयं हि सूत्रभाष्याभ्युपगता सुखविशिष्टबुद्धिर्गुण-
 विशिष्टबुद्धिर्वा विशेषण-विशेष्य-सम्बन्ध-विषया विशिष्टबुद्धित्वा-
 द्दण्डिपुरुषइति विशिष्टबुद्धिवदित्यनुमानेन गुणगुणिनो-
 मिथःसंयोगाद्यभावादतिरिक्तसम्बन्धसिद्धिः स एवातिरिक्तः
 सम्बन्धः समवाय इत्युच्यते । स च स्वात्मकेन स्वरूपसम्बन्धेन
 समवायिनि सम्बध्यते, नच संयोगस्तथा भवति दृष्टविरोधात् ।
 संयोगसम्बन्धिद्वयं हि कदाचित् संयुज्यमानं कदाचिद् वियुज्य-
 मानञ्च पृथग् दृश्यते, नत्वेवं समवायसम्बन्धिद्वयम् एवं प्रतीयमाने
 संयोगवैलक्षण्ये कथं संयोगसमवाययोः साम्यमुच्यते,
 सम्बन्धत्वरूपेण साम्यञ्चेत् प्रमेयत्वेन घटादिव्यावृत्तत्वेन वा

ब्रह्मणोऽपि संयोगसाम्यादनित्यत्वापत्तिः, किञ्च समवायानभ्युप-
गमोऽपि सुखादिविशिष्टबुद्ध्यर्थं कश्चित् सम्बन्धोऽभ्युपगन्तव्यः,
तत्राप्येवमनवस्थादोषः कथं त्वया परिहरणीयः, अथ तत्र
तादात्म्यमेव सम्बन्धः तस्य सम्बन्धिभ्यामत्यन्तभेदविरहेण
नोक्तदोषप्रसङ्ग इति चेत् मैवं तादात्म्यसम्बन्धेन ब्रह्मणि सुख-
विशिष्टताप्रत्ययस्य गुणित्वप्रत्ययस्य च निर्वाहासम्भवात्,
तथात्वे तु गुणो गुणीति प्रत्ययः स्यात् शुक्लः पट इत्यादिवत् रूपं
घट इति रसः फलमित्यादयश्च प्रत्ययाः स्युः, गुणस्य गुण इति तद्वद्
गुणिनो गुण इत्यपि प्रत्ययो न स्यात् सुखस्य गुणस्य गुणि-
वद्गुणत्वमिति भाष्योक्तभेदनिर्देशश्च व्याहृत्येत । अथ स्वरूपमेव
सम्बन्ध उच्यते, इति चेदुच्यतां तावद् गुणगुणिनौ भिद्येते न
वा ? भिद्येते चेदत्यन्तभिन्नयोरेकतरात्मकेन स्वरूपसम्बन्धेन
वैशिष्ट्याङ्गीकारे हिमवद्विन्ध्ययोरेपि वैशिष्ट्यं प्रसज्येत ।
किञ्च संयोगादिरपि संबन्धो न स्यात् । सम्बन्धात्मकेन स्वरूपे-
णैव निर्वाहात् । इष्टापन्नौ च पीता हरिद्रा लोहितं
जवापुष्पमित्यादिवत् पीतः सन्दी लोहितं गमनमित्यपि
चक्षुषा प्रतीयेत । क्रियायाः कालस्वरूपत्वेन कालस्य च जन्या-
धारत्वेन हरिद्रादौ काले च पीतादेः सम्बन्धाविशेषात् । यथा हि
हरिद्रादौ पीतादेः स्वरूपसम्बन्धः, तथा कालोऽपीति । नच
कालवृत्तितावच्छेदकं कालस्वरूपं सम्बन्धान्तरं कल्प्यं तेन
चेदानीं तदानीमित्यादि प्रतीतिमात्रं निर्ब्रह्मति नतु पीतत्वादि-
प्रकारककालविशेषकप्रतीतिरपीति वाच्यं यन्तत्सन्दात्मक

कालविशेषलौकिकचाक्षुषकाले इदानीं पीत इति अतीत-
घटानधिकरणेऽस्मिन्काले पीत इति चाक्षुषवद्वा स्पन्दः पीत
इति-लौकिकचाक्षुषापत्तेरपाकर्तुंमशक्यत्वात् सामग्र्यधीनत्वात्
कार्यस्य । नच तथाविधचाक्षुषसामग्र्येव नास्त्येति कल्प-
यितुं शक्यम्, विशेषविशेषणातिरिक्तसम्बन्धस्यानभ्युपगमात् ।
विशेषविशेषणचाक्षुषे विशेषणविशेषवृत्तित्ववत् विशेषण-
विशिष्टविशेषस्यापि चाक्षुष-विषयताया दुर्बलत्वात् को नाम
प्राज्ञमानो पुरुषवृत्तिदण्डलौकिकचाक्षुषकाले दण्डपुरुषस्य
लौकिकचाक्षुषगोचरत्वं प्रत्याचक्षीत । समवायाभ्युपगमे च
पीतोऽयमित्याद्याकारकलौकिकचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्ते-
दन्त्वादवच्छिन्नसमवायरूपसन्निकर्षस्य इदानीं पीत इत्यादि-
लौकिकचाक्षुषं प्रति च चक्षुःसंयुक्तसमवेतस्पन्दात्मककाल-
विशेषणरूपसन्निकर्षस्य कारणतया भवत्येव सामग्रीभेदः ।
तस्मादिदानीं पीत इतिचाक्षुषकालेऽपि पीतः स्पन्द इत्यादि-
चाक्षुषापत्तिर्नसम्भवति । यदि चेदानीं तदानीमिति प्रत्ययो-
महाकालाद्यवगाहीति न तत्प्रत्ययस्य लौकिकचाक्षुषत्वं न
वा क्रियात्मककालसम्बन्धस्य पीतरूपादावभ्युपगमो येन पीतः
स्पन्दइति चाक्षुषापत्तिः स्यादित्युच्यते तथापि अस्मिन् काले
पीत इत्यादिरूपायाः कालत्वेन क्रियावगाहिन्या लौकिक-
चाक्षुषप्रतीतेरन्यथानुपपत्त्या क्रियात्मककालसम्बन्धस्य पीत-
रूपादौ स्वीकरणीयत्वेन चेदन्त्वेन क्रियावगाहिनी पीती-
त्यमिति लौकिकचाक्षुषप्रतीतिरापादयितुं शक्यते । अपिच

भवन्मते इदानीं तदानीमित्यादिप्रत्ययस्य क्रियावागहित्वा-
भ्युपगमेन प्रदत्तपूर्वा पीतः स्पन्द इत्यादिचाक्षुषापत्तिरेव
दुर्व्वारा । नच कालो गौरित्यादिवत् स्पन्दः पीत इत्यादि-
प्रतीतिरिष्यतएवेति वाच्यं कालो गौरित्यादिप्रत्ययस्य लौकिक-
चाक्षुषत्वानभ्युपगमेन दृष्टान्तासिद्धेः । किञ्च विशिष्टबुद्धेः
संसर्गताख्यविषयाताया नानार्धस्मिकत्वे गौरवमतिरिक्तैक-
नित्यसम्बन्धवृत्तित्वे लाघवमितिज्ञानसहकृतधर्म्मिग्राहकमानेन
समवायसिद्धिरप्रत्युहेति । समवायस्य तु स्वात्मकस्वरूपसम्बन्धेन
समवायिसम्बन्धित्वे न किञ्चिद्वाधकमिति नानवस्थाप्रसङ्गः ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेरिति सूत्रार्थस्तु,
साम्यादनवस्थितेश्च समवायाभ्युपगमात् परमाणुकारणकत्वं
सिद्धमिति शेषः । यदि नाम गुणद्रव्ययोरसम्बद्धत्वाविशेषेऽपि
वैशिष्ट्यं तदा द्रव्यं गुणवदितिवत् गुणो द्रव्यवानित्यपि स्यात्—
असम्बद्धत्वसाम्यात् । पृथिवौ गन्धवतौतिवत् जलं गन्धवदित्याद्यपि
स्यात् तथा साम्यात् । एवमसम्बद्धवस्तुनामन्योन्यवैशिष्ट्याभ्यु-
पगमेऽनवस्थितिरव्यवस्था तथाहि तद्वैशिष्ट्यमतिरिच्यते न
वा, यद्यतिरिक्तं स एव समवायः, यदि नातिरिक्तं सैवाव्यवस्था ।
सम्बन्धरहितानामपि वैशिष्ट्यास्य दुर्व्वारत्वात् । समवायाभ्यु-
पगमएव हेत्वन्तरमुत्तरसूत्रेणावेद्यते नित्यमेव च भावादिति
—अयुतसिद्धत्वादित्यर्थः न हि गुणादिकं द्रव्यमपचाय चण-
मप्यवतिष्ठते संयुक्तं द्रव्यद्वयन्तुसंयुक्तावस्थमप्यवतिष्ठत इति
संयोगविलक्षणः सम्बन्धो गुणादीनां द्रव्येष्ववयविनाच्चावय-

वैधित्येवंसमवायस्वीकारे द्वाणुकसमवायिकारणतया परमाणु-
सिद्धिरिति संचेपः ।

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनादिति सूत्रम् ।
तद्भाष्यन्तु “रूपादिमत्त्वात् परमाणूनाम् अणुत्वनित्यत्वविपर्ययः
प्रसज्येत । कुतः एवं लोके दृष्टत्वात् यद्धि लोके रूपादिमद्वस्तु
तत्स्वकारणापेक्षया स्थूलमनित्यञ्च दृष्टम् । तद् यथा पटस्तन्तून-
पेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति तन्तवश्चांशूनपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च
भवन्ति तथा चामी परमाणवी रूपादिमन्तस्तैरभ्युपगम्यन्ते
तत्तत्त्वेऽपि कारणवन्तस्तदपेक्षया स्थूला अनित्याश्च
प्राप्नुवन्ति । यच्च नित्यत्वे कारणमुक्तंसदकारणवन्नित्यमिति
तदर्थे वमणुषु न संभवति । यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तम्
अनित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधाभावइति तदपि नावश्यं
परमाणूनां नित्यत्वं साधयति असति हि यस्मिन् कस्मिंश्चिन्-
नित्ये नित्यशब्देन नञः समासो नोपपद्यते न पुनः परमाणु-
नित्यत्वमेवापेक्षते । यदपि तृतीयं कारणमुक्तम् अविद्या
चेति अथ कारणविभागात् कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य
विनाशहेतोरसम्भवोऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं व्यापयतीति
व्याख्यायेत नावश्यं विनश्यद्वस्तु हास्यामेव हेतुभ्यां विनष्टमर्ह-
तीति नियमोऽस्ति घृतकाठिन्यविलयनवन्मूर्त्तप्रवस्थाविलयने-
नापि विनाश उपपद्यते ।” इत्येव माहोपांतरे प्राप्ते उच्यते—

रूपादिक महेतुः स्यात् स्थौल्यानित्यत्वसाधने ।

तन्त्वादौ व्यभिचारेण प्रतिपक्षवलेन च ॥ ४ ।

तन्तवी हि तूलादुत्पद्यन्ते इति श्रीमतामभ्युपगमः प्रचित-
तूलापेक्षया तन्तूनां सूक्ष्मत्वात् रूपादिकं कारणापेक्षया
स्थौल्यसाधनाय नालं भवति तत्र व्यभिचारात्, नाप्यनित्यत्व-
साधनाय, कार्यकारणानन्यत्ववादिनां भवतां मते ब्रह्मणोऽपि
रूपसम्बन्धेन व्यभिचारात् । अथ प्रत्यगात्मनि न वास्तवरूप
सम्बन्ध इति चेत् तथापि व्याप्तिरसिद्धा ननु लोके दृष्टत्वादिति
व्याप्तिसाधकमुक्तमिति चेन्न दृष्टं हि लोके रूपादिमतां
रूपादिमत्कारणकत्वं तत्तु रूपादिहीनब्रह्मकारणकत्व-वादि-
भिर्नाभिप्रेतुं शक्यते श्रीमद्भिः । उपाधिश्च भावत्कानुमाने कारण-
गुणारब्धगुणः, सावयवरूपादिकं, रूपादिमत्कारणकरूपादिकं
वा जागर्त्ति स च व्यभिचारादिकमुन्नयन् हेतुमाभासीकरोति ।
तस्मात् परमाणूनां स्थौल्यादिसाधने रूपादिकमहेतुः ।

प्रतिपक्षश्च सत्त्वे सत्यकारणवत्त्वं तद्वि परमाणूनां नित्यत्वं
साधयति सति ह्यन्यूनवले प्रतिपक्षे रूपादिभिरनित्यत्वसाधनं
न सम्भवति । न च अकारणवत्त्वं हेतुः परमाणुष्वसिद्धः ।
रूपादिभिः कारणवत्तायाः साधितत्वादिति युज्यते वक्तुं निर-
वयवत्वेन हेतुना तस्यापि सत्प्रतिपक्षित्वात् । फलन्तु
प्रदर्शितेनोपाधिना रूपादिहेतोर्दुर्बलोकारेण नित्यत्वसिद्धि-
रेव । यच्च भाष्ये “यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तं”मित्युप-
क्रम्य दूषणाय प्रयतितं तदपि निष्फलमेव, वैशेषिकसूत्र-
कुदाशयस्यान्यथाकारात् ‘अनित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधा-
भाव’ इति सूत्रावतरणिकायामुक्तं हि मिश्रैरिदानीं सर्वा-

नित्यतावादिनिराकरणायाहेति । अविद्येति सूत्रस्य च परमाणोरनित्यत्वविषया सर्व्वाप्यनुमितिरेविद्या भ्रमरूपा आभासविशेषप्रभवत्वादित्यर्थः ।

भाष्यदर्शितार्थमनुसृत्यापि शक्यते तदुपपादनं कर्तुं तथाहि कारणविभागात् कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य विनाश-हेतोरसम्भवोऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं स्थापयतीति चरमं सूत्रार्थमुपवर्ण्य भाष्यकृद्भिराक्षिप्तं 'नावश्यं विनश्यद्वस्तु हाभ्यामेव हेतुभ्यां विनष्टं मर्हतीति नियमोऽस्ति घृतकाठिन्य-विलयनवन्मूर्त्तावस्थाविलयनेनापि विनाश उपपद्यते' इति तदयुक्तं दृष्टान्तसिद्धेः । भवति हि प्रथमं बलवता तेजःसंयोगेन कठिनघृतद्वारम्भकपरमाणूनां क्रिया, क्रियातो विभागस्तत आरम्भकसंयोगनाशादिपरम्परया काठिन्यनाश-स्ततो द्रवत्वोत्पत्तिरित्येवं क्रमेण द्रवलवद् घृतमहावयव्युत्पत्ति-रित्येतत्प्रवाहपतितं काठिन्यविलयनं प्रति विभागस्य हेतु-त्वम् । पौलुपाकमतमेतत् । पिठरपाकवादिनां मते तु तेजःसंयोगेन कठिनघृतक्रिया ततोविभागस्तत्क्रमेण काठिन्य-विलयनं द्रवत्वोत्पत्तिश्चेति सर्व्वथा काठिन्यविलयनं हि कारण-विभागं नातिक्रामति । तस्माद् घृतकाठिन्यविलयनं न खलु विनाशहेतोस्तृतीयस्य ज्ञापने दृष्टान्तभावं लब्धमर्हतीति ।

पृथिव्यादीनां 'रूपादिमत्वाच्च' 'विपर्य्ययः' ब्रह्मोपादानकल-विपर्य्ययः—ब्रह्मानुपादानकलं, 'दर्शनात्' लोके दृष्टत्वात् । रूपादिमज्जन्यं रूपादिमदुपादानकमेव लोके दृश्यते, दृश्यते च

विचित्रं जगत् विचित्रोपादानकं, नह्येकीपादानकं वस्तु विभिन्न-
जातीयं भवति तस्मादनुपपन्नी ब्रह्मोपादानकत्ववाद उपपन्नश्च
परमाणूपादानकत्ववाद इति तु सूत्रार्थः । ४ ।

‘उभयथा च दोषात्’ इति सूत्रम् । अत्र परमाणव उप-
चितापचितगुणाः कल्पोरन्त वा ? उभयथापि च दोषानुषङ्गो-
ऽपरिहार्थ एव स्यात् । कल्पमाने तावदुपचितापचितगुणत्वे
उपचितगुणानां मूर्तुपचयादपरमाणुत्वप्रसङ्गः अकल्पमाने
तूपचितापचितगुणत्वे यदि तावत् सर्व्व एकैकगुणा एव
कल्पोरन्त, ततस्तेजसि स्पर्शोपलब्धिर्न स्यात् अथ सर्व्व चतुर्गुणा
एव कल्पोरन्तस्ततोऽप्यपि गन्धस्योपलब्धिः स्यादिति भाष्य-
कृताक्षेपे उच्यते ।

गुणाधिक्येन न स्थौल्यं भिन्नाश्च गुणिनो गुणाः ।

परिग्रहीऽस्ति सामान्यात् स्मृत्युक्तेष्व विशेषतः । ५ ।

समसंख्यकगुणानामपि मूर्तुपचयापचयौ भवदभिमतौ
भवतः । तथाहि पृथिव्यां गन्धादयश्चतुर्दशगुणा अप्यपि
गन्धहीनाः स्नेहयुताश्चतुर्दश तथापि श्रीमद्भिरुच्यते स्थूला
पृथिवी तदपेक्षया सूक्ष्माश्चाप इति । नच विशेषगुणोप-
चयान् मूर्तुपचय इति वक्तुं शक्यम्, गन्धरसरूपस्पर्शाख्यविशेष-
गुणचतुष्टया खलु पृथिवी, रसरूपस्पर्शस्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वाख्य-
विशेषगुणपञ्चाक्षाप इत्यपां विशेषगुणोपचयेऽपि सूक्ष्मत्वम-
पचयेऽपि पृथिव्याः स्थौल्यं भवद्भिरङ्गीक्रियते नच गन्धादिपञ्च-
कोपचयापचयकृतौ मूर्तुपचयापचयाविति कश्चिन्नियमोऽस्ति

स्पर्शमात्रगुणेन वायुना शब्दमात्रगुणस्याकाशस्य सममूर्ति-
 कत्वप्रसङ्गात् एकैकगुणवत्त्वेन साम्यात् । वाय्वादौनां शब्दादि
 गुणवत्त्वाभ्युपगमस्य निर्युक्तिकत्वात् । तदभ्युपगमे त्वाकाशस्य
 सिद्धिरेव न स्यात् । किञ्च कोऽयं स्थौल्यापरनामा मूर्तुप-
 चयः अधिकपरिमाणकत्वम्, अधिकावयवत्वम्, अधिकेन्द्रिय-
 ग्राह्यत्वम्, अधिकेन्द्रियग्राह्यगुणकत्वं वा ? नाद्यः परिमाणा-
 धिक्त्वे गुणाधिक्यस्याप्रयोजकत्वात् पृथिव्यपेक्षया जलादौनाम-
 धिकपरिमाणत्वेन स्थूलत्वप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः, गुणाधिक-
 स्यापि द्विकपालकमन्त्रयघटस्य महत्तत्त्विकपालकहिरण्य-
 घटादवयवाधिक्यविरहात् । न तृतीयः, यथा पृथिवी चक्षुषा
 त्वचा च गृह्यते, तथैवापस्तेजश्च नैतत्त्रयमेतदतिरिक्तेन केनचि-
 दिन्द्रियेण गृह्यते, तदेषां समानेन्द्रियग्राह्याणां मूर्तुपचयाप-
 चयाभ्युपगमो भवतामसङ्गतः स्यात् । अथ चतुर्थः, शालसर्प-
 पयोरपि मूर्तुपचयापचयौ न स्याताम्, तयोस्तुल्येन्द्रियग्राह्य-
 गुणकत्वात् । न च मूर्तुपचयं प्रति गुणाधिक्यमेकं प्रयोजकं
 प्रयोजकान्तरञ्चास्ति तेन कचिद्गुणाधिकासम्भवेऽपि प्रयोजका-
 न्तरवशान् मूर्तुपचय इति शक्यते वक्तुं, सर्वत्रैव तथाकल्पन-
 सम्भवेन गुणाधिक्यस्यान्यथासिद्धत्वात् । तथाविधमूर्तुप-
 चयापचययोः पारिभाषिकमात्रतया पार्थिवादिपरमाणुषु
 तत्स्वीकारेऽपि ह्यत्यभावात् । न ह्यधिकेन्द्रियग्राह्यगुणकत्वं
 परमाणुत्वं विरुद्धम् । तस्माद् गुणाधिक्योपन्यासेन मूर्तुप-
 चयापचयप्रसञ्जनं दुरक्तमेव ।

उभयथा च दोषादिति सूत्रार्थस्तु 'उभयथा' ब्रह्मणो रूपा-
दिमत्त्वाङ्गौकारे वैचित्र्याङ्गौकारे 'च' 'दोषात्' श्रुतिव्याक्रीपात्
अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमित्यादिश्रुतेः एकमेवाद्वितीयमित्यादि-
श्रुतेश्च बाधात् । भौतिकत्वाद्यापत्तया युक्तिविरुद्धत्वाच्चेति ।

स्यादेतत् तथापि 'अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षेति' सूत्रम-
द्यापि जागर्त्तुं तद्भाष्यं हि 'प्रधानकारणवादो वेदविद्विरपि
कैश्चित् परिग्रहीतः, अयन्तु परमाणुकारणवादो न वैश्चिदपि
शिष्टैः केनचिद्व्यशेन परिग्रहीत इत्यत्यन्तमेवानादरणीयो
वेदवादिभिरिति' तदपाकर्तुमुत्तराङ्गमाह, द्वितीयपादव्यावृ-
त्तिस्तु पाठक्रमादार्थक्रमस्य बलवत्तया परस्तादुपदर्शयिष्यते ।
परिग्रह इति । श्रूयते हि श्वेताश्वतर मन्त्रे 'भूतानि योनि'
रिति 'आदिः स संयोगनिमित्तहेतु' रिति च । स्मर्यते च
महाभारते शान्तिपर्वणि—(२४७ अध्याये) "येभ्यः सृजति
भूतानि काले भावप्रचोदितः । महाभूतानि पञ्चेति तान्या-
हुर्भूतचिन्तकाः । तेभ्यः सृजति भूतानि काल आत्मप्रचोदितः ।
एतेभ्यो यः परं ब्रूयादसद्ब्रूयादसंशयम् । विद्धि नारद
पञ्चैतान् शाश्वतानचलान् ध्रुवान् । महत्स्तेजसो राशीन्
कालषष्ठान् स्वभावतः । आपश्चैवान्तरिक्षञ्च पृथिवी वायु-
पावकौ । नासौहि परमं तेभ्यो भूतेभ्यो मुक्तसंशयम् । नोप-
पत्त्या न वा युक्त्या त्सद्ब्रूयादसंशयमिति" अत्र पञ्चानामेव
महाभूतानां नित्यत्वमुक्तम्, तच्चतुर्णां परमाणुलक्षणानामेवोप-
पद्यते तदन्येषामवयवयोगादनित्यत्वं सिद्धम् । अन्तरिक्षस्य लेक-

स्वरूपस्य नित्यत्वमेव । तेभ्यो भूतेभ्यो जगत्सृष्टिः कालो
 निमित्तकारणं भावोऽदृष्टञ्च निमित्तकारणान्तरम् आत्मा कर्त्ता
 इत्येतेभ्यः परं कारणतत्त्वमसत् नहि तदुपपत्त्या प्रमाणेन
 युक्त्या वा साधयितुं शक्यते । आत्मत्वेन सामान्येनावेश्वर-
 जीवयोर्ग्रहणम् । इति सामान्यतो वैशेषिकमतपरिग्रहो-
 ऽस्ति । मतान्तरस्य चैतन्मुखेनासद्भिषयकत्वप्रतिपादनेनापरि-
 ग्राह्यत्वमावेदितम् । तथाच वैशेषिकमतस्य परिग्रहोऽस्ति,
 मतान्तरस्य च परिग्रहो नास्ति, प्रथमपादस्य नञ् पदानु-
 षङ्गात् । नास्तीत्यत्र नञ् पदं विरोधार्थकं तेन परिग्रह-
 विरोधोऽपरिग्राह्यत्वज्ञापनम् अस्तीति पर्यवसन्नम् । एवञ्च
 प्रधानादीनां मायायाश्च एतेष्वेव तत्त्वेष्वन्तर्भावः, न तु तत्त्वा-
 न्तरत्वं तेषामिति सर्वशास्त्रसमन्वयः । अन्यथा महाभारतो-
 क्तिरियमसङ्गता स्यात् । नित्यपरमाणुगोचरसाधारणमत-
 परिग्रहश्च मार्कण्डेयपुराणात्मकस्मृतावस्ति, “त्वमक्षरं परं
 देवि यत् सर्वं प्रतिष्ठितम् । अक्षरं परमं देवि संस्थितं
 परमाणुवत् ।” इति । किञ्च ‘उलूकः परमो विप्र’ इति महा-
 भारतोक्तस्य महर्षिरुलूकस्य वैशेषिकदर्शनं विविधश्रुतिस्मृति-
 समुद्घोषितमहिम्नो भगवतो गौतमस्य न्यायदर्शनञ्च स्मृतिः
 तत्र विशेषतः परिग्रहीतः परमाणुकारणवादः कथमनादर-
 णोयो भवेत् । यस्तु तद्दर्शनं नाद्रियते तन्निन्दामाह महा-
 भारतम् (शान्तिपर्व २६८ अः ६४) “वेदवादं व्यपाश्रित्य मोक्षो-
 ऽस्तीति प्रभाषितुम् । अपेतन्यायशास्त्रेण सर्वलोकविग-

हिंणा ।” इति । प्रभाषितुमित्यस्य शक्यमिति पूर्व्वेणान्वयः । उपेक्षितन्यायशास्त्रस्य वेदवादमात्राश्रयणेन मोक्षोऽस्तीति भाषणमात्रं शक्यं न तु तदधिगमोऽपि तस्य न्यायशास्त्राधीनत्वात् । तथाच परित्यक्तन्यायशास्त्रो वेदवादपि लोकविगर्हितो भवतीति समुदितार्थः ।

यच्चापरम् अपरिग्रहादित्यादिस्मृतभाष्ये लपितं “वैशेषिकास्तन्त्रार्थभूतान् षट्पदार्थान् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्यानत्यन्तभिन्नान् भिन्नलक्षणानभ्युपगच्छन्ति, यथा मनुष्योऽश्वः शश इति तथात्वं चाभ्युपगम्य तद्विरुद्धं द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभ्युपगच्छन्ति तन्नोपपद्यते यथाहि लोके शशकुशपलाशप्रभृतौनामत्यन्तभिन्नानां सतां नेतरेतराधीनत्वं भवति, एवं द्रव्यादीनामत्यन्तभिन्नत्वान्नैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति । अथ भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां ततो द्रव्यभावे भावाद् द्रव्याभावेऽभावाद् द्रव्यमेव संस्थानभेदादनेकशब्दप्रत्ययभाग् भवति । यथा देवदत्त एक एव सन्नवस्थान्तरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभाग् भवति तद्वत् । तथा सति सांख्यसिद्धान्तप्रसङ्गः स्वसिद्धान्तविरोधापद्येयाताम् ।” इति । तदपाकर्तुमाह “भिन्नाश्च गुणिनो गुणा इति । तथाच गुणादीनां द्रव्यभिन्नानामपि द्रव्याधीनत्वं तु वज्जिभिन्नस्य सतो धूमस्य वज्जधीनत्ववदुपपद्यते नच तत्वास्ति भेदप्रतीतिरिह तु शुक्रः कम्बलो रोहिणी धेनुरिति द्रव्यस्यैव तेन तेन विशेषेण प्रतीयमानत्वान्नैव द्रव्यगुणयोर्भेदप्रतीतिरिति

वाचं धूमवान् वक्त्रिः, निर्धूमो वक्त्रिरित्यादिप्रतीत्या क्वचिद्
 वक्त्रौ धूमस्य क्वचिच्च धूमाभावस्य विशेषेणत्वेऽपि यथा धूम
 धूमाभावयोर्नैवङ्गभेदस्तथा शुक्लादि वर्णात्मकानां शुक्लत्वादीनां
 न द्रव्याभेदः । अथ शुक्लः कम्बल इति तादात्म्यग्रहादभेद
 इति चेदत्र शुक्लशब्दस्य शुक्लरूपवति निरुद्धतया तथाप्रयोगः
 अन्यथा रूपं कम्बल इत्याद्यपि स्यादित्युक्तम् । अयुतसिद्ध-
 त्वाच्च गुणानां द्रव्याधीनत्वम् । अयुतसिद्धत्वञ्चापृथग्देश-
 संयुक्तत्वं, तच्च धर्मिणः संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
 भावव्यापकौभूताभावौयं धर्मस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
 योगित्वं, संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतन्त्रभावव्याप-
 कौभूतः खलु संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः पटाभावो
 भवतीति पटस्यापृथग्देशसंयुक्तत्वं, गुणादौ तदभावस्तु
 सुतरामिव । अथवा 'युतयोः' इदानीं सम्बद्धयोः एतस्मात्
 सम्बन्धात् पूर्वं स्थितिः 'सिद्धिः' यत्तसिद्धिः, यथा घटभूतलयो-
 र्जतुकाष्ठयोश्च । तदभावः सम्बद्धयोः सम्बन्धात् प्रागसिद्धिः
 अयुतसिद्धिः, एकासिद्धावुभयासिद्धेः । नहि शुक्लत्वस्य
 कम्बले यः सम्बन्धः तेन सम्बन्धिनोः शुक्लत्वकम्बलयोः तस्मात्
 सम्बन्धात् पूर्वं स्थितिर्भवति कम्बलस्य स्थितत्वेऽपि शुक्लत्वस्य
 सम्बन्धात् पूर्वमनवस्थानात् । नच प्रागसिद्धस्य अलब्धात्म-
 कस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते इयायत्तत्वात्
 सम्बन्धस्येति युज्यते वक्तुं समवायस्य नित्यत्वेन कार्योत्पत्ति-
 चरणैव सम्बन्धोपगमात् तत्पूर्वन्तु कार्यस्यानवस्थानादेव

न सम्बन्धितम् । स च सम्बन्धः समवायस्तस्यातिरिक्तत्वञ्च
साधितपूर्वम् । पितृत्वपुत्रत्वादयो हि सम्बन्धाः पितरि
पुत्रादौ च वर्तन्ते ते च देवदत्ताद् देवदत्तत्वाच्चातिरिक्ता एव ।
तथाच पित्रादिशब्दव्यवहारदृष्टान्तेन सम्बन्धस्य सम्बन्धिनो-
ऽनन्यत्वसाधनमसञ्जसम् । नहि पितृत्वपित्रोः पुत्रत्व-पुत्रयो-
र्वानन्यत्वमानुभविकं यौक्तिकं वा । दूषणान्तरञ्चापास्तपूर्व-
मिति तस्मात् अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षेति सूत्रं वक्ष्यमाणा-
र्थकत्वेन पर्यवसेयम् । स च्छर्थः ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे 'अत्यन्त-
मनपेक्षा' अत्यन्तमनाश्वासः, कुतः 'अपरिग्रहात्' अनुपादा-
नात् । यत् खलु कार्यार्थिभिरुपादीयते घटायार्थिभिरिव
मृदादि तदुपादानमुच्यते, नहि ब्रह्मोपादातुं शक्यते कथं
तस्योपदानत्वं स्यादिति । नन्वेवं जन्माद्यस्येति सूत्रस्य का
गतिः इति चेत् कुलालाद् घट इति वत् निमित्तकारणे पञ्चमी-
प्रयोगात् नच परमाखादावतिव्याप्तिः परमाणोर्द्व्यणुकारम्भ-
कत्वेऽपि स्थूलं प्रत्यहेतुत्वात् नच कालादावतिव्याप्तिः, ब्रह्म-
लक्षणप्रविष्टकारणतायाः कालादिव्यावृत्तसम्बन्धघटितत्वेनाति-
व्याप्तिव्युदासात् । तस्मादौश्वरकर्तृकत्वं परमाखाद्युपादान-
कत्वञ्च जगत इति ब्रह्मसूत्रार्थः । भाष्यन्त्वद्वैतपक्षप्रवेशलीलयै-
वान्यथाकृतमिति प्रागुक्तमत्र परत्र च स्मर्तव्यम् ।

इति गौतमसिद्धकुलोद्भव-नानादर्शनपरमाचार्य-श्रीपञ्चानन-
तर्कर-भट्टाचार्य-कृतायां द्वैतोक्तिरत्नमालायां द्वितीया यष्टिः ।

अथ तृतीया यष्टिः ।

एतावता स्वपक्षदोषमुद्धृत्य परपक्ष निराकरणार्थमध्यास
निरासप्रधानेयं यष्टिरारभ्यते ।

परपक्षो हि—रज्जुः सर्पवदवभासते शुक्तिका हि रजतव-
दवभासते इति लोकानुभवः, इमञ्चावभासमनुसृत्य भौतः
पलायते धावति चोपादातुं यावद्रज्ज्वाद्यधिष्ठानसाक्षात्कारो
न स्यात् । सचायमवभासो दोषप्रयुक्तो विषयाकारो ज्ञाना-
कारश्चेति द्वेधा । विषयाकारो हि रज्जु-सर्प-शुक्तिकारजतादि-
रूपः तस्योपादानं रज्जुशुक्तिकादि । एवं ब्रह्मैव जगद्रूपेणाव-
भासते दोषग्रस्तस्य । व्यवहारश्च तथैव प्रवर्तते यावद् ब्रह्म-
साक्षात्कारो न स्यात् । विषयाकारोऽयं जगदध्यासो ब्रह्मोपा-
दानकः । ननु ज्ञानाकार एवाध्यासोऽस्तु किम् तस्य विषया-
कारत्वकल्पनयेति चेन्न विषयाध्यासं विना ज्ञानाध्यासासम्भ-
वात् । नह्येकविधो विषयः अन्यविधञ्च तज्ज्ञानं भवति, घट
इति विषयः घट इति ज्ञानमित्यादीनां विषयविषयिणामैक-
रूप्यनियमात् । ज्ञानस्य स्वतःप्रमाणत्वनैवान्यथाख्यातेर्निर-
स्तत्वात् । तथाच यथा रज्ज्वादयः स्वस्वरूपमपरित्यजन्त-
स्तावदध्यस्तसर्पोपादानतां भजन्ते एवं निरस्तसमस्तविशेषं
ब्रह्माप्यविक्रियमाणमेवाध्यस्तजगदुपादानं भवति स चाध्यासः
स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः । ननु इन्द्रियसन्निकर्षेण
सामान्यतो गृह्यमाणे हि रज्ज्वादौ विषये भवति सर्पाद्यध्यासः

कथं पुनरतीन्द्रिये ब्रह्मण्यविषये जगदध्यास इति चेन्नैष दोषः,
अतीन्द्रियेऽपि नभसि तलमलिनतादध्यासदर्शनात् । नापि
ब्रह्मैकान्तेनाविषयः अस्मत्प्रत्ययेन विषयीकृत्वात् । स्व-
प्रकाशत्वेनापरोक्षत्वाच्चेति ।

अत्रोच्यते—

नाहङ्कारास्पदेऽध्यासो वहिस्तदवभासनात् ।

नच दृष्टानवच्छिन्ने प्रत्यग्दृष्टौ च नेष्यते ॥ १ ।

नाध्यास इति हिरावर्त्तनीयम् । तयोरेकस्यार्थः, अध्यासो
विषयाध्यासो नास्ति, असम्भवादिति शेषः । तथाह्यध्यासो नाम
स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभास इति स्मृतिरूपद्रव्यस्य पूर्व-
दृष्टेत्यस्य चोपपादकमात्ररूपत्वमङ्गीकुर्वन्त एकावच्छेदेन स्व-
संसृज्यमानं स्वाभाववति अवभास्यत्वं तदर्थमाहुः, एकावच्छेदेन
स्वसंसर्गश्च स्वाभावश्च विरुद्धः नन्वेकविधः स्वसंसर्गोऽन्यविध-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्च तदभाव इति कुतो विरोध
इति चेन्न घटवति भूतले घटस्याप्यध्यस्तत्वापत्तेः । सं-
योगेन घटवति समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभाव-
सत्वात् । नच यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तत्
सम्बन्धेनावभास्यत्वमित्युक्तौ नैष दोष इति वाच्यं वृत्ते कपि-
संयोगस्याध्यस्तत्वापत्तिः तत्कालावच्छादेन कपिसंयोगवति वृत्ते
तत्काल एव तदभावसत्वात् । न चैकवच्छेदेनत्यत्रावच्छेदकत्वं
दैशिकमभिप्रेतमिति वाच्यं शक्तिकायां रजतसंसर्गतदभावयो-
र्दृशावच्छेदविरहादव्याप्तापत्तेः । किञ्च स्वसंसृज्यमान

इति स्वपदमध्यस्तसर्पादिपरं, सत्यसर्पादिपरं, सर्पादि सामान्यपरं वा ? नाद्यः अत्र स्वपदेनाध्यस्तसर्पाद्युपादाने स्वाभाववतीत्यत्रापि स्वपदेन तस्यैवोपादेयतया तदभावस्य रज्ज्वादावसम्भवात् । न द्वितीयः, तस्य रज्ज्वादौ संसर्गाभावात्, नान्यः अध्यस्तसर्पादेरपि सामान्यान्तर्गततया रज्ज्वादौ तदभावासम्भवात् । नच स्वसंसृज्यमान इति विशेषणमनुपादेयमेव अन्यथाख्यात्यभ्युपगमप्रसङ्गेन स्वसिद्धान्तमङ्गापत्तेः । तस्मादलक्षणं तत् । नच सदसद्भ्रामनिर्वाच्यत्वमेवाध्यासलक्षणं तच्च विषयज्ञानाध्याससाधारणमिति वाच्यं तस्यैवासिद्धेः । नचनिर्वाच्यसर्पादिर्नाम किञ्चिदस्ति अस्ति तु तथाविधं ज्ञानं तदभाववति तत्प्रकारकं स एवाध्यास इति भ्रम इति चोच्यते । नचैवं ज्ञानस्य स्वतःप्रामाण्यहानिप्रसक्तिरिष्टत्वात् । स्वतःप्रामाण्याङ्गीकारे ज्ञानधर्मिकप्रामाण्यसंशयानुपपत्तिः । अथ तुष्यत्विति न्यायेन विषयाध्यासस्याभ्युपगमेऽपि ब्रह्मणि प्रपञ्चाध्यासो नोपपद्यते प्रत्यक्षविषय एवाधिष्ठानेऽध्यासस्य स्वीकारात्, नच ब्रह्म प्रत्यक्षविषयो भवति । इति चेन्न अहमिति प्रत्यक्षविषये ब्रह्मणि तत्सम्भवादिति परमतं तत्राह नाहङ्कारास्तद इति आवृत्तिभेदान्नाध्यास इति पदयोः पुनर्लभः । बृहदधिष्ठानपक्षे यद्देशावच्छेदेनाधिष्ठानस्य परिलुप्तविशेषधर्मणः सामान्यतोग्रहस्तदवच्छेदेन विषयाध्यासोऽभ्युपेतव्यः एकस्मिन् देशे रज्जौ चक्षुः सन्निकर्षाद्धर्मिग्रहः, अन्यत्र देशे सर्पाध्यास इति नानुभूयते,

अनुभूयते त्वधिष्ठानग्रहसमानदेशत्वं विषयाध्यासस्य । एवञ्च
शरीरावच्छेदेनाहङ्कारास्पदे ब्रह्मणि प्रपञ्चाध्यासो युक्ती भवितुं
न तु वह्निः, भवति च वह्निः प्रपञ्चाध्यासः, तस्मादहङ्कारास्पदं
नाध्यासाधिष्ठानम् । नचाप्रत्यक्षेऽपि नभसि यथा तल-
मलिनताद्यध्यासस्तथा वह्निरप्रत्यक्षेऽपि ब्रह्मणि प्रपञ्चाध्यासो
भवतीतिवाच्यम् दृष्टान्तासिद्धेः, तथाहि प्रत्यक्षीभूतायामेव
ऊर्ध्वादिदेशवच्छिन्नायां चन्द्रसूर्यनक्षत्रादिप्रभायां तदृत्ताव-
भावविशेषे वा तलमलिनतादिकं नभस्तत्त्वाध्यस्यते न पुनर-
प्रत्यक्षे नभसि, धर्मिणोचरप्रत्यक्षविरहे प्रात्यक्षिकधर्माध्यास-
स्यानुभवविरुद्धत्वात् । एतदुक्तं नच दृष्टानवच्छिन्न इति ।
चकारादध्यास इत्यनुषज्यते । एवमुत्तरत्र । ननु प्रत्यक्षीकृति
प्रत्यगात्मनि विषयाध्यास इति चेत्तत्राह प्रत्यगिति, यदि
प्रत्यगात्मनः साक्षात्कारस्तदाधिष्ठान-साक्षात्कारान्न युज्यते
प्रपञ्चात्मकविषयाध्यासस्तस्य तद्वाधकत्वात् । नच रज्ज्वादेर-
साक्षात्कारेऽपि सामान्यतो धर्मिणोचरप्रत्यक्षे यथा सर्पाद्य-
ध्यासस्तथा सामान्यतः प्रत्यक्षविषये स्वप्रकाशे प्रत्यगात्मनि
विषयाध्यासो भवतीति वाच्यम् अपरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वस्य
वह्निरिन्द्रियसन्निकर्षव्याप्यत्वेन प्रत्यगात्मनि तदभावादेवा-
परोक्ष-विषयाध्यासासम्भवात् । इदमपि 'नच दृष्टानवच्छिन्ने
प्रत्यग् दृष्टौ न चेष्टत' इत्यस्य तात्पर्यम् । तथाहि दृश्यतेऽने-
नेति 'दृष्टिर्वह्निरिन्द्रियसन्निकर्षः', 'तदनवच्छिन्ने' तदभाववति
विषयाध्यासः 'न' नास्ति । एतेन अपरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वस्य

सन्निकर्षव्याप्यत्वमुक्तम् । 'प्रत्यक्' प्रत्यगात्मतत्त्वम् 'दृष्टौ' इति सप्तम्यर्थ आश्रयत्वं, वहिरिन्द्रियसन्निकर्षाश्रयो नेष्यत इत्य-
क्षरार्थः । तस्मादसिद्धः प्रपञ्चाध्यास इति । १ ।

ननु साभूत् प्रपञ्चाध्यासः प्रपञ्चज्ञानाकार एवाध्यासो-
ऽभ्युपेतव्यः स चापरोक्षज्ञानात्मकाखण्ड-नित्यवस्तुनि प्रपञ्च-
ज्ञानाकारः, यथाहि स्वप्नदृशायां वहिरिन्द्रियासन्निकर्षोऽपि
स्रक्सूत्रवदनुस्यूत एकस्मिन् ज्ञाने निद्रादोषोपनौतविचित्र
ज्ञानाध्यासो भवति तद्वत् । नचैवमध्यासे सत्यपि प्रपञ्चस्य
ततो भेदादद्वैतभङ्गप्रसङ्ग इतिवाच्यं तथाविधज्ञानाध्यास-
विषयस्य प्रपञ्चस्यात्यन्तमसत्त्वात् । यत्तु प्रपञ्चस्य नात्यन्तम-
सत्त्वं किन्तुत्पत्तिध्वंसवत्तया तस्य पारमार्थिकसत्ताविरहवत्त्वं
तेन सदद्वैतसिद्धान्तभङ्गो नास्तीति तन्न अनध्यस्तस्य प्रपञ्च-
स्योत्पत्तिस्वीकारे ब्रह्मोपादानकलासम्भवात् अध्यासाधिष्ठान-
त्वभिन्नोपादानतायां परिणामिमात्रवृत्तिलनियमात् । न चैवं
ज्ञानाध्यासानुपपत्तिः । अध्यासं प्रति वासनाया हेतुत्वात्
वासनायाश्चानुभवमूलकत्वात् अनुभवस्य च विषयाधीनत्वात्
नहि विषयस्यालीकले तदनुभवः सम्पद्यते नचाननुभूतं
वासनया संसृज्यते नापि वासनानुपात्तम् अध्यासविषयो
भवति तदेतदध्यासाङ्गीकारोऽपि प्रपञ्चसत्यत्वमास्थेयमिति
वाच्यमनादिवादध्यासवासनानां बीजाङ्कुरवत्कार्यकारणप्रवाहा-
भ्युपगमात् ।

स्यादेतत् यदि वासनाश्रयभेदः स्यात् अन्यथा जागरण-
स्वप्नादीनां बन्धमोक्षयोर्व्या व्यवस्था न स्यात्, सर्वेषां
जागरणादिकं युगपत् स्यात् नस्यादेति, यदि तु वासनाश्रय-
भेदोऽङ्गीक्रियते कोऽसावाश्रय इति वक्तव्यं जीवश्चेदात्मैक्य-
सिद्धान्तत्याकीर्णः अथान्तकरणाख्योपाधिकृतो जीवभेदो वास्त-
वस्तु चैतन्याभेद इति चैदुपाधिनैवाहैतसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गः न
चोपाधेः सत्यत्वविरहात् सदहेतसिद्धान्तो निरावाध इति वाच्यं
तस्यासत्यत्वे प्रमाणविरहात् नचोत्पत्तिरेवासत्यत्वसाधिकेति
युज्यते वक्तुं ब्रह्मणोऽपरिणामित्वेन द्वितीयस्य चाभावेन
तदुत्पत्तिरेवासम्भवात् । इति चेन्न परमेश्वरोपाधिभूताया
अध्यासात्मिकाया मूलाविद्याया अन्तःकरणादीनामुत्पत्तेः ।
यथा हि रज्जौ सर्पज्ञानाद् भयं भवति तद्वत् । अन्तःकरणा-
ध्यासो वा जीवोपाधिः, सच मूलाविद्याप्रभवः । मूलाविद्या
चानादिभावरूपा । तस्याः क्षयित्वाच्च न पारमार्थिकसत्ता
क्षयित्वाविद्यात्वेनानुमेयम् । भवन्ति चात्र श्रुतयः, 'सदेव
सोम्येदमग्र आसीदित्येकमेवाद्वितीय'मित्याद्याः । इत्येवं प्राप्ते—
अनादिसादौ भावौ द्वौ नित्य आद्योऽन्तिमःक्षयो ।

न तृतीयः प्रकारोऽस्ति लोकवेदाप्रसिद्धितः ॥ २ ।

यद्यनादिभावो मूलाविद्येत्यभ्युपगम्यते तस्या नित्यत्वम-
वश्यमङ्गीकार्यम् अनादिभावस्य नाशासम्भवात् अतएव श्रुति-
र्यस्य यस्यानित्यत्वं दर्शयति तस्य तस्यैवोत्पत्तिमभिदधाति न
च तूलाध्याससाधारणेनाविद्यात्वेन क्षयित्वमनुमेयमिति वाच्यम्

उत्पत्तिमत्त्वस्यापि तथैवानुमानसम्भवात् तत्र क्षयित्वानुमाने सादिभावत्वस्योपाधित्वाच्च । सादित्वे तु तदुत्पत्तिकारणं वाच्यम् ब्रह्मैवेति चेद् भवन्मते तस्य विकारित्वप्रसङ्गः निर्गुणत्वश्रुतिविरोधश्च । अविकृतादसङ्गाच्च ब्रह्मण एव तदुत्पत्तिरिति चेन्मोक्षानुपपत्तिः, तत्राप्यविद्याकारणस्यैकस्य ब्रह्मणः सत्त्वेनाविद्योत्पत्तेरपरिहार्थत्वात् । तस्मादनादिः क्षयिणी च मूलाविद्येत्यसङ्गतम् । अनादिभावस्य ध्वंसप्रतियोगित्वं सादिभावस्य ध्वंसप्रतियोगित्वमिति द्वयं लोकवेदप्रसिद्धम्, आकाशघटाद्यन्तर्भावेण लोकप्रसिद्धिः, आत्मभूतान्तर्भावेण वेदप्रसिद्धिः 'आत्मैवेदमग्र आसीद' इति 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादौ । आकाशनित्यतायां वेदप्रसिद्धाप्रसिद्धौ तु विचारयिष्येते । तथाच भावो द्विविधः ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगी, तदुभयप्रतियोगी च, अन्यविधस्तु भावो नास्तीत्युक्तं न तृतीयः प्रकारोऽस्तीति । अत्र हेतुमाह लोकवेदाप्रसिद्धित इति । ननु भवतु लोकाप्रसिद्धिः वेदाप्रसिद्धिरित्यनुपपन्नम् 'अस्मान् मायो सृजते विश्वमेत' इति 'य एको वर्णो बहुधा शक्तियोगा'दित्यादिश्रुतिष्वविद्याप्रसिद्धेः । इति चेन्न मायाशक्तिपदयोरहैतवाद्युपवर्णिताध्यासपरत्वे मानाभावात् । तत्त्वदप्रतिपाद्यस्यानादित्वध्वंसप्रतियोगित्वयोरप्रतीतिश्च । यत्तु कचिदुक्तं नासद्रूपा न सद्रूपेति तदपि अभावस्वरूपतायाः नित्यस्वरूपतायाश्च प्रतिषेधकम् । तथाच औतं मायाशक्त्यादिपदं प्रायेण अदृष्टपरम्, कचिच्छक्तिशब्दः कालादीनां परमात्मप्रयत्नेच्छा-

ज्ञानानाञ्च वीधको भवति । यथा 'परास्य शक्तिर्विविधैव
श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचेति' । क्वचिच्च साकारस्य
परमात्मनो जन्येच्छाविशेषो मायाशब्देन प्रत्याख्यते । 'इन्द्रो
मायाभिः पुरुषरूप ईयते' इति । अत्रापि मायाशब्दोऽदृष्टार्थो
वेत्यन्यदेतदितिदिक् ॥ २ ।

अध्याससिद्धेरिष्टत्वे दोषमाह

अनध्यस्तस्य सृष्टौ स्याद् ब्रह्मणः परिणामिता ।

केवले तु निमित्तत्वे द्वैतसिद्धिरविप्लवा ॥ ३ ।

ब्रह्मणोऽनध्यस्तप्रपञ्चोपादानलाभ्युपगमे परिणामित्व-
प्रसङ्गः सृदादेरिव घटायुपादानत्वेन । अथोपादानत्वं नाङ्गी-
क्रियते केवलेन निमित्तकारणत्वेनेव कारणताश्रुतिसिद्धेरिति-
चेदायातमस्तत्सिद्धान्तेन, न हि भावकार्यमुपादानकारण-
मन्तरेण सम्भवति ब्रह्मातिरिक्तस्य च तस्याङ्गीकारे क्वाहैत
सिद्धिवार्त्ता ॥ ३ ।

नन्वेकविज्ञानात् सर्वविज्ञानं क्वान्दोग्यश्रुतौ प्रतिज्ञातं
तच्चैकस्योपादानत्वं एव सम्भवति सतश्चापरिणामिनोऽध्यासमन्त-
रेण नोपादानत्वमित्यर्थापत्तौवाध्याससिद्धिः तस्य स्वरूपमभि-
धातुमशक्यमित्यनिर्व्वाच्यत्वमभ्युपगम्यत इति चेद् यतो वाचो
निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेर्ब्रह्मैवानिर्व्वाच्यमुच्यतां
किमध्यासकल्पनया ? ननु ब्रह्म तावन्नक्षणेन निर्व्वक्तुं शक्यते
तथाहि 'जन्माद्यस्य यत' इति तल्लक्षणमित्येवं प्राप्त उच्यते

लक्षणं नान्यधर्मः स्यात् स्यादान्यस्य प्रसञ्जकम् ।

अन्यवाधे जगद्वाधान् किं तदपि बाध्यते ॥ ४ ।

अध्यासवादिनां भवतामिदं न ब्रह्मलक्षणं यतो निर्गुणे ब्रह्मणि जगज्जन्मादि हेतुत्वं नैव घटते, घटते पुनरध्यासाख्यायामविद्यायामिव । उक्तं हि आनुमानिकाधिकरणभाष्ये “नहि तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति, शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्तानुपपत्तेः । अविद्यात्मिका हि वीजशक्तिरिति” । चमसाधिकरणभाष्ये च “पारमेश्वर्याः शक्तेः समस्तजगद् विधायिन्या” इति । न खलु यो धर्मो यत्र न युज्यते तस्य तल्लक्षणत्वमुपपन्नमव्याप्तेरित्याह लक्षणं नान्यधर्मः स्यादिति ननु शक्तिद्वारा सगुणे ब्रह्मणि परमेश्वरे स्रष्टृत्वमस्ति तस्येदं लक्षणमस्त्वित्यत्राह स्यादेति तदप्यविद्यायामतिव्याप्तमित्यर्थः । नहि सा परमार्थसत्त्वेन निर्व्याच्या भवति क्वातिव्याप्तिरिति चेद् जगतोऽप्येवमनिर्व्याच्यत्वेन बाधात् तद्वटितलक्षणमप्यसिद्धमित्याह अन्यबाध इति । अन्यपदमत्राध्यासपरम् । तदपि लक्षणमपीत्यक्षरार्थः ॥ ४ ।

ननु माभूत् तटस्थलक्षणं सत्यादिस्वरूपलक्षणं पुनरस्तीति तदपाकरोति

नास्ति सत्येऽपि सत्यत्वं ज्ञानत्वं ज्ञानगं न वा ।

आनन्दत्वं नचानन्दे बाध्यते धर्मिधोस्ततः ॥ ५ ।

ज्ञानगं ज्ञानवृत्तिः । सत्यलज्ञानलानन्दत्वादीनां ब्रह्मणि बाधाभ्युपगमात् सत्यादिस्वरूपत्वानुपपत्तिः यत्र यद्धर्मस्य

प्रतियोगिव्यधिकरणाभावः स न तद्वर्माति व्याप्ता ब्रह्मणि
 सत्यादिभेदसिद्धेः न वा तत्सत्यमिति धौर्भवितुमर्हति प्रतियोगि-
 व्यधिकरणधर्मात्यन्ताभावज्ञानस्य धर्मिधौविरोधित्वात् ।
 सत्यत्वाद्यभाव-सत्यादिस्वरूपयोर्विरोधात् सत्यत्वाद्यभाववतो
 ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमनुपपन्नमिति भावः । न च सत्यत्वाद्य-
 भावो ब्रह्मणि नाभ्युपगम्यते किन्तु सत्यत्वम् इति वाच्यं ब्रह्मणः
 सधर्मकत्वापत्तेः इष्टापत्तौ च द्वैतापत्तिः न च धर्मधर्मिणोर-
 भेदः घटो घटत्वमिति प्रतीत्योरिव सत्यत्वं सत्यमिति प्रतीत्यो-
 रैकलक्षणात् । लादिप्रत्ययस्य धर्मिभिन्नार्थकतायाः शाब्दिकै-
 रक्तत्वाच्च । न च सत्यत्वाद्यभावेन धर्मिण सधर्मकत्वं तथापि
 दुर्वारमिति वाच्यम् अभावस्य तुच्छतया अधिकरणस्वरूपतया
 वा पृथग्धर्मत्वस्याद्वैतवादिभिरनभ्युपगमात् । अभावरूप-
 धर्मिण सद्वैतसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गासम्भवाच्च । न च सत्यत्वादिकं
 सत्येतरव्यावृत्त्याद्यात्मकमभावरूपं तच्च ब्रह्मणि निरावाध-
 मेवेति वाच्यम् अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति श्रौतस्य विधिमुखेना-
 नुभवस्यापलापापत्तेरन्यथा सर्वस्यैवाभावमात्रस्वरूपत्वापत्ति-
 रिति ध्येयम् ॥ ५ ।

अथ ब्रह्म निर्व्याच्यं भवतु मा वा तेन पुनरध्यासाधिष्ठानेन
 भवितव्यं—

श्रूयते हि कान्दोग्योपनिषत्सु “उत तमादेशमप्राच्य येना-
 श्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतम् अविज्ञातं विज्ञातमिति” पितापृष्टः
 श्वेतकेतुराह “कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति” ततः पिता

प्रत्याह “यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं
स्याद् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादि”
एतदुपक्रान्तश्रुतिभागेनैकस्योपादानस्य ब्रह्मणो विज्ञानात्
सर्वविज्ञानमिति गम्यते, दृष्टान्ते मृन्मयोपादानमृत्पिण्डादि-
ग्रहणाद्ब्रह्मण उपादानत्वञ्चापरिणामित्वे परिणामित्वानिश्चये
वाध्यासाधिष्ठानत्वेनैवेति पूर्वपक्षिमतनिरासायोच्यते

श्रुतो मृदादिदृष्टान्तो न रज्जुः सर्पकारणम् ।

नचाधिष्ठानविज्ञाने ज्ञानमध्यस्तगोचरम् ॥ ६ ॥

मृदादिद्रूपं परिणाम्युपादानदृष्टान्तत्वेन श्रुतं न तु सर्पाद्य-
ध्यासोपादानं रज्ज्वादि, तथाच यदि दृष्टान्तवलेनोपादान-
विज्ञानात्कार्यविज्ञानमास्थीयते तद्वलादेव परिणाम्युपादान-
विज्ञानात्तथाविधकार्यविज्ञानमास्थीयतां न पुनरद्वैतजरीय-
न्यायः । तस्य चानिष्टतया यदि दृष्टान्तदृष्टसर्वधर्मग्रहणं न
रोचते भवद्भगो वादम्, एवम् एकविज्ञानात् सर्वविज्ञानमात्रं
प्रतिज्ञातमित्येव रोचताम् । तच्चास्मन्मते युज्यते—सति
हि परमात्मनो योगजप्रत्यक्षे सर्वविषयकविज्ञानसम्भवात् ।
किमनुपलभ्यं नाम योगिभिरिति । नचैवं श्रुतो मृन्मयस्य
विकारता मृदश्च सत्यतेति निर्देशो व्यर्थ इति वाच्यं सत्यस्यैकस्य
भगवतः परमात्मनो योगजप्रत्यक्षे सति सर्वविज्ञानावश्य-
म्भावस्य दृष्टान्तेन प्रतिपादनाय तथा निर्देशात्, नापि
तत्रत्येषु सर्वत्र दृष्टान्तेषूपपादानग्रहणं, तथाहि “यथैकेन
नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्पायसं विज्ञातं भवतीति,” न खलु

नखनिकृन्तनं वास्यादीनां कार्णायसानामुपादानत्वमापद्यते,
एवञ्च तज्ज्ञानं सामान्यलक्षणसन्निकर्षद्वारा कार्णायसत्वेन
रूपेण सर्वस्य कार्णायसस्य ज्ञानं प्रति यथा हेतुर्भवति तथैव
परमात्मप्रत्यक्षं योगप्रकर्षद्वारा सर्वविज्ञाने हेतुर्भवतीति
प्रतीतेरौचित्याच्च । यद्येकस्य कस्यचिज्जडस्य विज्ञानाद्वद्भ-
विधतद्विकारतत्प्रकृतिविकारविज्ञानमित्यनुभूयते तदैकेश्वर-
विज्ञानाद्वद्भविज्ञानवार्त्तायां नाश्रद्धधानेन भवितव्यमित्यनुशास-
नार्थः । प्रकृतिविकृतिग्रहणन्तु दृष्टान्तस्यायौक्तिकत्वनिरा-
साय । अन्यथा भवतामेवैकविज्ञानात् सर्वविज्ञानमिति प्रतिज्ञा
हीयेत । न हि सर्पाधिष्ठानरज्जुविज्ञानात् सर्पविज्ञानं भवति,
किं तर्हि विनश्यत्येवेति । प्रागनुभूतसर्पो हि पुरुषो रज्जुगता-
ज्ञानमहिम्ना तत्सन्निकृष्टेन्द्रियोऽपि सादृश्यज्ञानसमुद्बुद्धसर्प
संस्कारः सर्प इत्यवगच्छति रज्जुम् । तत्र यदि रज्जुतत्त्वविज्ञानं
ततः सर्पज्ञानमपगच्छति, न पुनः सर्पविज्ञानमुत्पद्यते ।
प्रागनुभूतसर्पस्तु रज्जुगताज्ञानदुष्टोऽपि न तां सर्पत्वेनाव-
गच्छति । इतीममर्थमभिसम्वायोक्तं “नचाधिष्ठानविज्ञाने ज्ञान-
मध्यस्तगोचर”मिति । न ह्युपजातरज्जुतत्त्वज्ञानः सर्पज्ञान-
मधिगच्छतीत्यर्थः । नन्वेवमद्वैतश्रुतीनां का गतिरित्यत्राह—
द्वैतश्रुतीनां सर्वासां भ्रमालम्बलकल्पने ।

मुख्यबाधप्रसक्तिः स्यादौश्वरोऽनीश्वरस्तथा ॥ ७ ॥

कर्मकाण्डोपयोगिन्यश्चान्याश्च “हा सुपर्णा सयुजा सखाया,”
“रसं ह्येवायं लब्ध्वा नन्दी भवती”त्याद्यावद्भविधा द्वैतश्रुतयश्चेद-

परमार्थोपदेशिन्यः कल्पेऽरंस्तदा भवतां मुख्यस्याद्वैततत्त्व-
स्याप्यप्रामाणिकत्वेन बाधप्रसक्तिः, तत्प्रमाणीभूतश्रुतीनां
श्रुतित्वाविशेषादपरमार्थोपदेशित्वशङ्कया कलङ्कितत्वात् । एव-
मौश्वरस्याप्यनीश्वरत्वापत्तिरौशितव्याभात् । व्यावहारिक-
दशमात्रीयं द्वैतमिति चेद् ध्यानदशमात्रीयमद्वैतमित्येव किं
न रोचये । तथाच बाह्यार्थापलापिनां विज्ञानवादिनां मतं
यथा ह्यनुभवविरोधाद्भाष्यकृद्भिः खण्डितं तथैवानुभवविरोधे
सत्यपि बलवत्यद्वैतसाधनप्रयासस्तेषामाशयविशेषमभिव्यञ्जयति
स चास्माभिरुद्धृङ्कितपूर्वः, विवेचितप्रायाश्चास्माभिराद्यष्टौ
द्वैताद्वैतश्रुतयोऽत्र चिन्तनीया धौमद्विरित्यनवद्यम् ॥ ७ ॥

इति श्रीगौतमसिद्धकुलोद्भव-नानादर्शनपरमाचार्य-श्रीमत्
पञ्चानन-तर्करत्न-भट्टाचार्य-कृतायां हतीक्तिरत्नमालायामध्यास-
निरासाख्या तृतीया यष्टिः ।

अथ चतुर्थी यष्टिः ।

एतावता प्रवन्धेन यत् प्रतिपादितं तदाचार्यमतविरुद्धले-
नानुपादेयमित्याग्रहवतां भ्रान्तानामाचार्यवचसि विरोधादि-
दोषप्रदर्शनेनाप्रामाण्यग्रहमुपजनयितुमुक्तावशिष्टदोषाशङ्कामुप-
शमयितुञ्च सूत्रार्थनिरासप्रधाना चतुर्थी यष्टिरारभ्यते,—

ज्ञानस्य वस्तुतन्त्रत्वं वस्तुनि ज्ञानतन्त्रताम् ।

ब्रूवाणो भाष्यसन्दर्भे मिथो व्याहन्यतेतराम् ॥ १ ॥

उक्तं हि जन्माद्यधिकरणे भाष्यकृता “वस्तुयाथात्माज्ञानं
न पुरुषबुद्धापेक्षम्, किं तर्हि वस्तुतन्त्रमेव तत् । तत्रैवं
सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेव भूतवस्तुविषयत्वात् ।”
एतेन प्रमाया वस्तुसत्ताधीनत्वमावेदितम् । देवताधिकरणे तु
‘प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावासद्भावयोः कारणमिति’ एतेन वस्तु-
सत्तायाः प्रत्ययाधीनत्वमावेद्यते, नचैवमन्योन्याधीनत्वं सम्भव-
तीतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । न च देवताधिकरणोक्तिरेकदेशि-
मतानुवाद इति विरोधेऽपि क्षत्यभाव इति वाच्यं तदंशे
विरोधस्य स्वसिद्धान्तप्रकटनावसरेऽप्यनाविष्कृततयैवाप्रतिषिद्ध-
मनुमतमितिन्यायेन स्वसिद्धान्तीकृतत्वात् । तथाच विरुद्धार्थ-
प्रकाशकौ भाष्यांशावन्योन्यमत्यन्तं व्याहन्येते । यदुक्तं
‘याथात्माज्ञानं न पुरुषबुद्धापेक्षं’मेतदेवायुक्तं तथाहि पुरुष-
बुद्धिरिति पुरुषान्तःकरणं वा पुरुषज्ञानं वा इयमेव वस्तु-
याथात्माज्ञानं प्रत्युपयुज्यते, असत्यन्तःकरणसम्बन्धे विशेषण-

ज्ञाने च विशिष्टज्ञानानुत्पत्तेः । यदि वस्तुतन्त्रमेव याथात्म्य-
ज्ञानं सुषुप्तानामपि पुरुषाणां सकलयाथात्म्यज्ञानप्रसङ्गात् ।
वस्तूनामविशेषेण सत्त्वात् । यच्चोक्तं 'प्रत्ययाप्रत्ययौ हि
सद्भावासद्भावयोः कारण'मिति तदप्युक्तमप्रतीतस्याधारण्य-
कुसुमादेः सत्त्वात्, अन्यथा विज्ञानवादानुप्रवेशप्रसङ्गात् ।
सत्यपि प्रत्येकं व्याघाते द्वयोरुक्तयोर्व्याघातादाधिक्यमित्युक्तं
व्याहन्यतेतरामिति । तथाच भाष्यमप्रमाणमयुक्तवाक्य-
घटितत्वादिरुद्धार्थकवाक्यघटितत्वाद्वा मत्तोन्मत्तवाक्यवदित्य-
प्रामाण्यसिद्धिः । एवमुत्तरत्र ॥ १ ॥

ननु यथातथास्तु भाष्यं, आरोपोपसनायर्थमात्मैक्यमा-
म्नातमिति यदुच्यते श्रीमद्भिः, तदसम्भवेन श्रुतिवलादेवाहित-
सिद्धिर्भविष्यति, कथं तदसम्भव इति चेदाह द्विविधो ह्यारोपः
सम्पदसम्पन्न तत्र नेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्पद्रूपं यथा "अनन्तं
वै मनोऽनन्ता विश्वेदेवा" इति न चासम्पद्रूपं यथा "मनो
ब्रह्मे"त्युपासीतेति तथात्वे "तत्त्वमसि" "ब्रह्मास्मी"त्यादि-
वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्यते ।
"भिव्यते हृदयग्रन्थिश्चिद्यन्ते सर्वसंशयाः" इति चैवमादीन्य-
विद्यानिवृत्तिफलश्रवणान्युपसृध्येरन् । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भव-
तीति" चैवमादीनि न सामञ्जस्येनोपपद्येरन्निति चेन्न—तत्त्वम-
सीत्यादि वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादने तात्पर्यस्यैवा-
सिद्धेः । तत्त्वमसीत्याद्यभेदबोधकविभक्तिवलेन चेत् तथा
कल्प्यते आदित्यो यूप इत्यादावप्यभेदः स्यात् । परमात्मगोचर-

योगजप्रत्यक्षस्याविद्यानिवृत्तिफलकत्वेऽपि तदेक्यदर्शनस्यानुप-
 योगात् प्रत्युत भेददर्शनस्यैवोपयोगाच्च, तथाहि “यः सर्वज्ञः
 सर्वविद् यस्यैष महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्नात्मा
 प्रतिष्ठितः । मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ते हृदयं
 सन्निधाय । तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं
 यद्विभाति ॥ भिद्यन्ते हृदयग्रन्थिष्कियन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते
 चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥” (मुण्डकोपनिषत्सु
 द्वितीयमुण्डकीया श्रुतिः ।) इति क्रमिकाः मन्त्राः, सर्वज्ञः
 सर्वविद् इत्यनेन च हैतनिर्देशः न ह्यहैततत्त्वे प्रतिपि-
 पादयिषिते सर्वज्ञ इत्यादि ज्ञानविषयतया हैताधीनं सर्वत्रम-
 भिधौयेत, एष आत्मा दिव्ये ब्रह्मपुरे व्योम्नि प्रतिष्ठितः ।
 इत्याधाराधेयोपदेशश्च न स्यात् । मनोमयः प्राणशरीरनेतेत्यत्र
 परिपश्यन्तीति पञ्चमी लकारः, द्रष्टव्य इत्येकवाक्यत्वात्, तथाच
 तथाविधविधौ मनोमयः प्राणशरीरनेतेत्यादि प्रकारेण पर-
 मात्मदर्शनमपि नाहैतदर्शनं भवति, किन्तु प्राणादिभेदेन हैत
 दर्शनं तत्फलञ्च—भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादि । यद्येवम्
 अविद्यानिवृत्तिफलश्रवणान्युपरुध्येरन्त्युक्तिरसङ्गतैव । क्वचि-
 दभेददर्शनं तु रागद्वेषप्रशमनद्वारा मुक्त्युपयोगितया उपासना-
 रूपतया विहितमित्याद्यवोचाम ।

अथ परिपश्यन्तीति न विधिवाक्यं किन्तु भूतार्थवादः,
 द्रष्टव्य इत्यादीन्यपि वचनानि न विधिपराणि किन्तु भूतार्थ-
 वादरूपाणि । अत्र परिदर्शनञ्च ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारः,

आधारनिर्देशश्च कयाचिदेव विवक्ष्येति चेत्—“परिपश्यन्ति”
“दृष्टव्य” इत्यादौ श्रुताख्यातार्थपरित्यागात्, अश्रुतब्रह्मात्मैक-
त्वपरिकल्पनाच्च न लज्जस इत्यहो भवतो वेदग्नौ । शिष्टं
पुनरुचनीयम् ॥ १ ॥

अथ ज्ञानस्य कार्यत्वाभावात् परिपश्यन्तीत्यादेर्नविधित्व-
सम्भवः कार्यताया एव विधित्वादिति प्राप्त उच्यते—

इच्छा यदि लिङ्गार्थः स्यादित्यसाधनतायवा ।

युज्यन्ते दर्शनादीनां विधयश्चात्मगोचराः ॥ २ ॥

इच्छा—आप्ताभिप्रायः, इष्टसाधनत्वं वात्र विध्यर्थः, तथाच
आत्मदर्शनादिकम् आप्ताभिप्रायविषय इष्टसाधनं वेति तदर्थः ।

यद्वा, इष्टसाधनत्वं बलवदनिष्ठाननुवन्धित्वस्याप्युपलक्षकं,
तद्वयमेव खण्डशो लिङ्गार्थः । तद्वयञ्चैकत्र इयमितिरीत्या
दर्शनाद्यन्वयि । कार्यताया विध्यर्थत्वेऽपि बाधादेवात्र न
तदन्वयः । दर्शनाद्युपाये तु कार्यत्वादिसम्भवेन प्रवृत्तुप-
पत्तेः । तथाच दर्शनादिविधौ ब्रह्मणोऽन्वयः सम्भवति । एतेन
विध्यनन्वितत्वेनोपनिषदां प्रामाण्यं नास्त्येत्याक्षेपः परिहृतः ।

अथ “अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि” इत्यादि
श्रुत्या विदिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधाद् दृष्ट्यादिविध्यन्वयासम्भव
इति चेन्न—योगविशेषजप्रत्यक्षातिरिक्तप्रत्यक्षाविषयत्वस्य
विदितादन्यदित्यनेन योगविशेषजप्रत्यक्षविषयत्वस्य अवि-
दितादधोत्यनेन बोधनात्, अतएव ‘यन्मनसा न मनुरते’ इति
‘दृश्यते लग्नया बुद्ध्या सूक्ष्मये’ति द्वयोरविरोधः ‘यनेदं

सर्वं विजानाति तं केन विजानीया'दित्यपि योगविशेषा-
तिरिक्तज्ञानसाधनेन विशेषतो ज्ञानं प्रतिषेधति । उपा-
सौतेत्याकारकविधावपि ब्रह्मणो भवत्यन्वयः, न च "तदेव
ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत" इत्युपास्तिकर्मताप्रतिषेधा-
द्ब्रह्मणस्तत्त्वान्वयासम्भव इति वाच्यम्, तथाविधश्रुतेः 'यदिद-
मुपासत' इत्यत्रेदमा निर्दिष्टस्य प्रत्यक्षविषयस्योपास्तिकर्मणो
ब्रह्मणि भेदप्रतिपादनपरत्वात् प्रतप्तविषयीभूतमुपास्ति
कर्म च स्रक्चन्दनादि । अतएव "तज्जलानिति शान्त उपा-
सौते"तयाद्याः श्रुतयो यथायथं सङ्गच्छन्ते । न चैवं मोक्षस्यात्म-
दर्शनफलत्वेऽनित्यत्वापत्तिः, इष्टापत्तौ मुक्तस्यापि मोक्ष-
नाशात् संसारित्वप्रसङ्गः । नित्यत्वे फलत्वानुपपत्तिः, प्राग-
प्यात्मदर्शनात् तत्सिद्धेरिति वाच्यं, अभावात्मकफलस्य नाशा-
सम्भवात् चरमदुःखध्वंसो हि मोक्षो जन्यस्यापि तस्य ध्वंसो
नास्तीति । स च मोक्षः परमात्मदर्शनादिजन्येन अदृष्ट-
विशेषेण जनितेन योगविशेषजनितेन वा देहादिव्यतिरिक्त
जीवात्मसाक्षात्कारेण अहं गौर इत्यादि मिथ्याज्ञाननिवृत्ति-
परम्परया भवतीति परमात्मदर्शनादिविधयः स्वरूपतो वा
फलतो वा न प्रतिषेधुं शक्यन्ते । तदुक्तं युज्यन्त इत्यादि ।
तथाच विधित्वादिनिरासकभाष्यजातमप्रमाणम् ॥ २ ॥

जीवो वा ब्रह्म वाप्यास्तामानन्दमयशब्दभाक् ।

विचारितेन किं तेन हैतस्याभाव निश्चये ॥ ३ ॥

यद्यहैतं तत्त्वमिति सिद्धान्तः—आनन्दमयाधिकरणमनर्थ-

कम् । जीवस्य ब्रह्मणश्चैक्येनानन्दमयशब्दो जीवं ब्रह्म वा बोधयतु, तत एवाभिमतसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् । न चोपाध्यवच्छिन्नानवच्छिन्नत्वप्रयुक्तकाल्पनिकभेदमूलकोऽयं विचारः, परमार्थोपदेशिन्यां श्रुतौ काल्पनिकभेदमूलकविचारावतारणानौचित्यात् । तस्मादपार्थक्यमिदं भाष्यजातम् । एतेन जीवब्रह्मसंशयघटितमधिकरणान्तरमप्युपलक्षणीयमिति ध्येयम् ॥३॥

ननु 'यदेवेह तदमुत्र' 'नेह नानास्ति किञ्चने'त्यादि श्रुतयो द्वैतवाधिका इत्यत्रोच्यते—

नानात्वप्रतिषेधो हि श्रुतौ स्थैर्योपपादकः ।

जीववद्वाच्यवस्तूनां नाद्वैतस्य प्रसिद्धये ॥ ४ ॥

“यदेवेह तदमुत्रेति” देहात्मवादिनां सर्व्वक्षणिकत्ववादिनाञ्च मतनिरासाय “यदेवेहेति” “नेह नानास्ती”त्यादिश्रुतिप्रवृत्तिः । प्रतिपादितार्था चेयमधस्तात् । तस्मादेतच्छ्रुतिवलाद् द्वैतनिरासपरं भाष्यजातमसङ्गतम् ।

एवं सांख्यमतनिरसनाय प्रयुक्ता युक्तयोऽपि न सर्व्वत्र विचारसहास्तथा च तत्तदंशे तावदप्रामाण्यं भाष्यस्येति हास्यामुच्यते—

अव्यक्तं प्रकृतिः स्थूलशरीरं वेति संशये ।

काठके प्रकृतियुक्ता, महतः स्थूलता तथा ॥ ५ ॥

यो वै सगरपुत्राणां प्रतप्ता कपिलो मुनिः ।

वासुदेवांशसम्भूतस्तेन सांख्यं प्रवर्त्तितम् ॥ ६ ॥

‘इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था’ इत्यादि‘रव्यक्तात् पुरुषः पर’इत्यन्ता काठकश्रुतिर्याख्याता । तवाव्यक्तशब्दः प्रकृतिपर इति सांख्याः, स्थूलशरीरपर इति भाष्यकृतः । तव स्थूल-शरीरपर इति प्राप्तं कुतः ? ‘आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव लि’तग्रायनन्तरीकृतरूपकविन्यासगृहीतस्थूलशरीरेतरसकलवस्तुबोधकेऽस्मिन् मन्त्रे सन्दिग्धार्थकेनाव्यक्तशब्देन स्थूलशरीरबोधनस्यैव युक्तत्वात् । एवं प्राप्त उच्यते, नैतद् युक्तं तन्मन्त्रघटकेन महान् आत्मेतानेनैव स्थूलशरीरस्य बोधनाद-काङ्क्षानिवृत्तेः, पञ्चमवल्लीस्याव्यक्तपदस्य स्थूलशरीरपरत्वाभ्युपगमे साधकाभावात्, अव्यक्तपदस्य परम-व्यक्तपरत्वा-नौचित्याच्च । नच महानात्मेति समष्टिबुद्धिवोधकमिति वाच्यं, समष्टिव्यष्टिभेदस्य सर्वत्र साम्येऽप्येकत्र तद्भेदप्रतिपादनेऽन्यत्र चोपेक्षणे सन्दर्भविरोधात् । नन्वेवं नैयायिकमतविरोधो दुर्वार इति चेदव्यक्तशब्दस्य स्थूलशरीरपरत्वाभावे, महानात्मेतस्य समष्टिबुद्धिपरत्वाभावे च सांख्यनैयायिकयोरविरोधाददोषः । वस्तुतः प्रकृतग्रादिपदार्थगोचरविरोधस्तावदधिकारिभेदानु-वन्धेन परिहर्तव्यः । अतएवोक्तं श्रीभागवते—

‘इति नाना प्रसंख्यानं तत्त्वानामृषिभिः कृतम् ।

— सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वाद् विदुषां किमशोभनम् ॥’ इति ।

श्रुतिपरिगीतमहिमा परमकारुणिको भगवान् कपिलो मुनिर्यदुपदिदेश तत्प्रमाणमिति सांख्यसिद्धान्ते अद्वातिशयं दूरीकर्तुमुक्तं च भाष्यकारैः, ‘अन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां

प्रतमृष्वीसुदेवनाम्नः स्मरणादिति' तदपि न युक्तं, सांख्यमत-
वक्तुः कपिलस्यैव भगवदवतारत्व-सगरसुत-प्रतमृत्वस्मरणात्—
तथाहि श्रीभागवते—

‘प्रागुदीच्यां दिशि ह्यं दृष्टुः कपिलान्तिके ।

एष वाजिहरश्चौर आस्ते मीलितलोचनः ॥

हन्यतां हन्यतां पाप इति पष्टिसहस्रिणः ।

उदायुधा अभिययुरुन्मिषे तदा मुनिः ॥

स्वशरीराग्निना तावन्महेन्द्रहृतचेतसः ।

महद्वातिक्रमहता भस्मसादभवन् क्षणात् ॥

यस्येरिता सांख्यमयी दृढेह नौ-

र्यया मुमुक्षुस्तरते दुरत्ययमिति ।

‘कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवानात्ममायया ।

जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञप्रये नृणाम् ॥’ इति
च । तस्मात् प्रदर्शितभाष्यमप्रमाणम् । ५ । ६ ।

अथ कार्यमाकाशादिकं वज्रप्रपञ्चं जगत्, कारणं परं ब्रह्म,
तस्मात्कारणात् परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्य,
तथाहि श्रुतिरेव तस्करदृष्टान्तेनानृताभिसन्धस्य बन्धनं सत्याभि-
सन्धस्य च मोक्षं दर्शयन्त्येकत्वमेव पारमार्थिकं दर्शयति मिथ्या-
ज्ञानविजृम्भितञ्च नानालमित्यावेदयद् भाष्यमप्रमाणमित्याह—

सदसद्भागमनिर्वाचे सदनन्यत्वसाधनम् ।

व्याहतं बुद्धिभेदाच्च मीमांसा दुष्टकल्पना ॥ ७ ।

सदसद्भागमनिर्वाच्यं खलु जगदित्यद्वैतवादिमतं तत्र सद-

नन्यत्वसाधनं नोपपद्यते, तथासत्यनिर्वाच्यत्वव्याघातः । अथा-
सदित्यद्वैतवादिमतं तत्राप्यसति सदनन्यत्वसाधनं तथैव, सद-
सतोस्तादात्म्यसम्भवात् । बुद्धिभेदमाश्रित्य मीमांसा च दुष्ट-
कल्पनैवेति यथाश्रुतार्थः । तदुपव्याख्यानञ्च तत्स्वरदृष्टान्तेना-
नृताभिसन्धस्य वन्धनमित्यादि यदुक्तं तेन देहाद्यनात्मन्यात्मत्व-
बुद्धेरेवानृताभिसन्धानत्वेन देहाद्यतिरिक्तस्य नित्यस्य चेतनस्या-
त्मत्वबुद्धेश्च सत्याभिसन्धानत्वेन प्रतिपादनान्न द्वैतबाधः श्रुतः ।
कार्यस्य कारणानन्यत्वमिति यदुक्तं तदपि नोपपद्यते विकल्पा-
सहत्वात् । तथाहि किमिदमनन्यत्वमभेदो वा भेदप्रतिषेधो
वा साजात्यं वा वैजात्यप्रतिषेधो वा तत्सत्ताधीनसत्ताकत्वं वा
तदविषयकप्रतीत्यविषयत्वं वा तादात्म्येन तद्व्याप्यत्वं वा ?
नायः, सदसद्भ्यामनिर्वाच्यस्य कार्यस्य पारमार्थिकसत्स्व-
रूपात्कारणाभेदासम्भवात् । तत्स्वौकारे कार्यस्यापि पारमा-
र्थिकसत्त्वं स्यात्, अनिर्वाच्यत्वं वा कारणस्य स्यादभिन्नस्यैक-
धर्मकलनियमात् । न द्वितीयः, सिद्धसिद्धिभ्यां व्याघातात्,
यदि तत्र भेदस्तत्प्रतिषेधो नोपपद्यते, यदि त्वभेदः पूर्व्वदोष-
तादवस्थम्, व्यावहारिकभेदप्रतिषेधः स इति चेत् तस्यैवा-
सिद्धेः व्यावहारिकत्वादिना वस्तुविकल्पस्य बाध्यावत्वात्, नच
भेदभ्रमप्रतिषेधः स इति साम्प्रतम् तत्र भ्रमत्वस्याद्याप्यनव-
धारणात् । न तृतीयः, ब्रह्मणि परेषां भावरूपधर्मानभ्युप-
गमात्, ब्रह्मवृत्तेरभावात्मकधर्मस्य कार्यध्वनभ्युपगमात्,
साजात्यस्य भेदाधीनत्वाच्च । जगद्ब्रह्मसाधारणयत्किञ्चि-

धर्ममङ्गौक्य तेन साजात्याभ्युपगमे तु न हैतवाधः, प्रमेयत्वेन धर्मिण सर्वेषां साजात्यस्य हैतवादिभिरप्यभ्युपगमात् । धर्मान्तरेण साजात्येऽप्यहैतसिद्धभावाच्च घटशरावादौनां सत्यपि पृथिवीत्वेन साजात्ये व्यक्तिभेदस्यापलपितुमशक्यत्वात् । न चतुर्थः, चेतनविलक्षणस्य जडस्य कार्यजातस्य ब्रह्मवैजात्यप्रतिषेधासम्भवात् । न पञ्चमः, ईदृगनन्यत्वस्य हैतवाधकताविरहेन प्रकृतानुपयोगात् विशिष्टधूमे वक्लिभिन्नत्वेऽपि वक्लि-सत्ताधीनसत्ताकतया निस्तानन्यत्वस्य सत्त्वात् । न षष्ठः, तदविषयकप्रतीतिः सत्त्वासत्त्वाभ्यां व्याघातात् । तदविषयकप्रतीतिसत्त्वे तदविषयत्वं यत्र क्वचिदभ्युपगन्तव्यं तत्रैवानन्यत्वासिद्धेः, तदसत्त्वे च प्रतियोग्यप्रसिद्धेः । नान्यः, तादात्म्येन व्याप्यस्य व्यापकस्वाभाव्यनियमेनान्योन्यविस्मृ-स्वभावयोज्जुचेतनयोस्तादात्म्येन व्याप्यव्यापकभावासम्भवात् । नन्वेवं 'वाचारम्भणं विकारी नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य'-मित्यादिश्रुत्या भेदो वाधित इति चेदत्र श्रुत्यर्थः परिष्क्रियते, तथाहि आरम्भणं विकारी वाचा नामधेयमित्यन्वयः, तत्र आरम्भणमेव विकारः, नतु परिणामी विवर्तो वा नन्वेवसुत्पत्स्यते तद्वट इति प्रयोगो न स्यात् आरम्भात् प्राक् तद्वटस्यासत्त्वात् असति च धर्मिणि भविष्यदुत्पत्तिकत्वस्य वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्य वा सतो धर्मस्य सम्बन्धाभावेन योग्यताविरहादित्याशङ्कापनयनाय 'वाचा नामधेय'मिति नामधेयं तु वाक्स्वरूपं न तु नामतदर्थयोरभेदः येनार्थासत्त्वे नामाध्य-

सत् स्यात् तथाच तद्वृष्टासत्त्वेऽपि तन्नामसत्त्वात् नामार्थं
बुद्धावारोप्य उत्पत्स्यत इति प्रयोगसम्भवात्, अतीतानागतयो-
रपि विषयितया ज्ञाने सत्त्वात् । नन्वेवमसन् घटइति प्रत्यक्षं
न स्यात् दृष्टत्वात् तत्र घटाभावस्यैव प्रत्यक्षात् । नन्वेवमप्या-
रम्भपक्षे एकविज्ञानात् सर्वविज्ञानमित्याद्यनुपपन्नमदृष्टत्वा-
दिति चेन्न एकत्र गृहीतया पृथिवीत्वादित्या सामान्य-
लक्षणप्रत्यासत्तया सकलपार्थिवज्ञानमित्येकविज्ञानेन तज्जा-
तीयसर्वविज्ञानस्य दृष्टत्वात् । तद् यथैकविषयकप्रत्यक्षज-
प्रत्यक्षमसन्निकृष्टनानार्थविषयकं तथैकेश्वरप्रत्यक्षजप्रत्यक्ष-
मप्यसन्निकृष्टनानार्थविषयकं भविष्यत्यलौकिकसन्निकर्षजन्य-
त्वात् । यथाहि सामान्यलक्षणसन्निकर्षेणासन्निकृष्टार्थविषयक-
ज्ञानमनुभवसिद्धं ते तथेश्वरप्रत्यक्षात्मकेन तद्धेतुना वा योगज
सन्निकर्षेणापि भवति श्वेतकेतो ! इति भावः । नन्वेवमप्या-
रम्भपक्षो न घटतेऽनवस्थाप्रसङ्गात् घटादिविकारारम्भस्य विश्रा-
माभावादिति शङ्कापनयनाय 'सृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति पृथिव्येव
सत्यभूतास्ति, सा च परमाणुलक्षणा तत्रैव विश्रामसम्भवात् ।
नन्वैकविज्ञानात् सर्वविज्ञानोपपत्त्यर्थमारम्भवादविवचन-
मप्रासङ्गिकमिति वाच्यम् एकविज्ञानात् सर्वविज्ञानमित्युपदे-
शिनारम्भवादी भ्रान्त इति श्वेतकेतोर्भ्रमो माभून्मा चारम्भवाद-
पक्षे एकविज्ञानात् सर्वविज्ञानानुपपत्तिरिति भ्रम इत्येतद्-
भ्रमद्वयनिरासार्थकत्वेन प्रासङ्गिकत्वात् ।

इश्वर एव जीवः स एवेदं सर्वमित्याकारकारोपध्यानेन

सार्वज्ञहेतुभूतो योगः सुसम्पद्यते इति समुदितार्थकमिदं
 प्रकरणमन्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति प्रतिज्ञैव व्याकु-
 ष्येत, सत्याधिष्ठानज्ञानस्य मिथ्यासर्पादिज्ञानाजनकत्वादित्य-
 वोचाम् । नचैवं “यदग्नेरोहितं रूपं तत्तेजसः यच्छुक्लं तदपां
 यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नाम-
 धेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्” इत्याद्यद्भुतनश्रुतेरसङ्गतिरिति
 वाच्यम् यतस्तत्रापि स्थूलोऽयमग्निरारभ्य एव कश्चिद्
 विकारः तत्र किञ्चिदारम्भकं किञ्चिच्चोपष्टम्भकमित्यारम्भ-
 कोपष्टम्भकयोर्विश्लेषणे तत्रोपलब्धपूर्वमग्नित्वं नोपलभ्यते-
 ऽवयविनो विनाशात् तथाचारम्भवाद एव पर्यवसन्नः । तस्या-
 ग्नेर्विनाशेऽपि न तस्य नामनाशः, नामार्थयोर्भेदादुपष्टम्भकोप-
 ष्टभयोः सुतरां भेदाच्च । नचावयवस्य उपष्टम्भकस्य वा नाशः
 अवयवावयविनोर्भेदात् । यदि परिणामवादीऽभिप्रेतः स्यात्
 “अपागादग्नेरग्नित्वम्” इति न स्यात्, कारणावस्थया तस्य
 विद्यमानत्वसम्भवात् । नापि वादान्तरम्, तथाविधाग्नित्व-
 निवृत्तौ तन्मते ज्ञानस्यैवोपयोगादग्नेरग्नित्वमित्युक्तेरसङ्ग-
 तत्वाच्च । नहि कश्चिद् रज्जौ सर्पबुद्धिं निरसितुं रज्जुरिय-
 मित्यपागात् सर्पस्य सर्पत्वमिति प्रयुङ्क्ते । प्रयुङ्क्ते तु रज्जु-
 रियं न सर्प इति वा रज्जुरियमित्यपागाद् रज्जोः सर्पत्वमिति
 वा । अतएव यदग्नेरोहितं रूपमित्यादिवचनमग्नित्वा-
 ध्यासनिवर्तकज्ञानार्थकमित्युक्तावपि न निस्तारः । “अपा-
 गादग्नेरग्नित्वम्” इत्यस्य वस्तुतो यदग्नित्वत्परिगणित्वं तस्यैवावयव-

नाशादसम्बन्ध इति तात्पर्यं भवितुं युक्तं तच्चारम्भवादपक्ष एव
घटते, अन्यत्र तु ज्ञानाकाराग्नित्वम्, अनिर्वाच्याग्नित्वम-
सदग्नित्वं वा भवति, तत्राग्नेरग्नित्वमिति निश्चितसम्बन्धि-
पदं नाञ्जस्येनोपपद्यते । एवमुत्तरत्र । सर्व्वेषामेवावयविना-
मेका रीतिरित्यावेदनाय पौनःपुन्येनोक्तिः । पार्थिववयविनि
जलस्य जलावयविनि तेजसश्च निमित्तकारणतया धूमेन
वक्त्रेरिव कार्य्यलिङ्गकं कारणानुमानम् । प्रत्यक्षस्य सकल-
जलतेजोवृत्तित्वविरहादनुमानपर्यान्तापेक्षा । तेजसा चेष्ट्वरस्य
निमित्तकारणस्यानुमानमेवमनुमितस्येष्ट्वरस्य सर्व्वात्मकत्व-
मनुध्यायतो जीवे च तादात्म्यमारोपयतो यः खलु योगो भवति
स परमतामापन्नो निखिलतत्त्वमुद्भासयति जनयति च भोक्ष-
मिति । एष ह्यान्दीर्घषष्ठप्रपाठकार्य्यः स्पष्टोक्तः । तस्मात्
कार्य्येषु सदनन्यत्वसाधनं व्याहृतम् । किञ्च यदि कार्य्यकार-
णयोरनन्यत्वं, व्यवहार-विलोपः स्याद् घटपटयोर्मृद्वनतिरेकाद्
घटार्थो पटमपि चिकीर्षत् पटार्थो वा घटमिति नैव वा
किञ्चिच्चिकीर्षन्मृद एव विद्यमानत्वात् । पटमानयेत्युक्तो घटं
घटमानयेत्युक्तो वा पटं सर्व्वत्रैव मृदं वेति विशेषाध्य-
वसायाभावात् । यद्यभ्युपगम्यते विशेषः, कथं नाम कार्य्य-
कारणयोरनन्यत्वं ? वस्तुभेदस्य विशेषव्यापकत्वात् नचावस्था-
भेदरूपे सत्यपि विशेषे वस्तुनन्यत्वं शयनासनाभ्यामिव देव-
दत्तस्येति वाच्यं स्वरूपविशेषस्यैव वस्तुभेदकत्वाद् घटपटादेश्च
स्वरूपविशेषस्यैवाभ्युपगम्यत्वात् । नच मृद एवावस्थाभेदा

घटपटादय इति वाच्यं विकल्पासहत्वात् । अवस्था हि मृदो-
 ऽतिरिच्यते न वा ? अतिरिच्यते चेदनन्यत्ववार्ता परि-
 त्यज्यताम् नातिरिच्यते चेत् कस्तदुभेदः, न च कूर्मस्तद-
 ज्ञानाभिव कारणतः सतामेव कार्याणामविर्भावस्तत्र च
 तिरोभाव इति युक्तं घटशरावपटादीनां नानाकार्याणामिव
 मृदि सत्त्वादेकेन कारकव्यापारेण कार्याविर्भावयौगपद्यापत्तेः,
 संहितेयूणामिव धनुषः । अथ विशेष्यैव कारकव्यापाराणां
 पृथक् कार्याविर्भावहेतुत्वं कल्प्यते चेत् तथाप्यनन्तघट-
 स्वरूपाया मृदो युगपत् सर्वघटाविर्भावप्रसङ्गः कारकव्यापा-
 रस्य समानत्वात् । नच तद्व्यापारव्यक्तिस्तद्व्यवस्थावि-
 र्भावे कारणं कल्पनीयमिति वाच्यं तद्व्यवस्थातद्व्यवहारनन्य-
 लेन तथा कल्पनासम्भवात् । फलवैजात्याच्च नानन्यत्वं, तन्तुभिः
 सौव्यते न प्रात्रियते, पटेन च प्रात्रियते न सौव्यते इत्यन्योन्य
 फलवैजात्येन द्वयोर्भेदसिद्धेः । नच विष्टयः प्रत्येकं न शिविकां
 वहन्ति मिलितास्तु वहन्तीति फलभेदेऽप्यभेद इति वाच्यं
 तदसिद्धेः । विष्टिसमुदायभेदस्यैकताभ्युपगमात्, घटो न
 घटद्वयमिति प्रत्ययात्, अन्योन्यफलवैजात्याभावाच्च, मिलित-
 विष्टिकर्मण एकविष्टाजन्यत्वेऽप्येकविष्टिकर्मणो मिलित-
 विष्टिजन्यत्वे बाधकाभावात् । ननु योऽयमध्यस्तो भेदः, अध्यास-
 निवृत्त्या तत्प्रतिषेध एवानन्यत्वमिति कल्पना च दुष्टा,
 विप्रयाध्यासस्य पूर्वं निरस्तत्वात् । तथाच बुद्धिभेदादित्यादि-
 कारिकांशस्य हिरावृत्त्या पूर्व्यापरयोजनेति ध्येयम् । ७ ।

ननु व्यवहारभेदे सत्यपि तदनन्यत्वं सेत्स्यति तत्सत्ता-
व्यतिरिक्तसत्ताकत्वाभावरूपत्वात्तस्य, विशिष्टधूमसत्ताया वज्र-
सत्ताव्यतिरिक्तत्वस्य प्रत्यक्षगोचरत्वेन व्यभिचारासम्भवादिति
शङ्कापूर्वकं समाधानमाह—

तत्सत्त्वव्यतिरिक्तस्य सत्त्वस्याभाव एव चेत् ।

अनन्यत्वं, न तद् युक्तं द्वैतापत्त्यादि दोषतः । ८ ।

तत् सत्त्वेति सत्त्वं ततो भिद्यते न वा ? भिद्यते चेद्द्वैता-
पत्तिः, नचेद् भिद्यते तद्व्यतिरिक्तत्वाभाव इति पर्यवस्यति
प्रदत्तदोषश्चायं पक्षः, किञ्च तत्सत्ताव्यतिरिक्तसत्ता विद्यते न
वा ? विद्यते चेद् यत्रैव विद्यते तत्र नानन्यत्वसिद्धिः अथ न
विद्यते प्रतियोग्यप्रसिद्धिः नचासत्ख्यात्यैव सेत्स्यति तत्रैव
मानाभावात् । अन्यथाख्यात्यनभ्युपगन्तृणामसत्ख्यात्यभ्युपग-
मस्यात्यन्तमयुक्तत्वात् । अतएव शुक्तिरूप्यादिकं दृष्टान्तीकृत्य
तुच्छव्यावर्तकविशेषणादिघटितहेतुमादाय च नवीनवेदा-
न्तिनां नैयायिकमार्गानुसारेण स्वपक्षस्थापनमपि नोपपद्यते,
शुक्तिरूप्यादेरेवासिद्धेः । तस्मादनुपपन्नमनन्यत्वमित्यनन्यत्व-
प्रतिपादकं भाष्यमप्रमाणम् । सूत्रजातन्तु परिणामवादाभि-
प्रायकपूर्वपक्ष-तत्समाधानपरम् । तत्र “तदनन्यत्व”मित्यारभ्य
‘धर्मान्तरेण वाक्यशेषा’दित्यन्तं पूर्वपक्षप्रसाधनाय ‘युक्तेः-
शब्दान्तराच्चे’त्यारभ्य ‘यथाच प्राणादि’इत्यन्तं तु भेदसाधनेन
तत्समाधानायेति न तदप्रमाणम् । तत्र पूर्वपक्षप्रसाधनं
स्पष्टं समाधानं तु व्याख्यायते—‘युक्तेः’ कार्यकारणयोरभेदे

कार्यकारणभावव्यवस्था न स्यात् कार्यस्य स्वतः सिद्धत्वादि-
त्यादिरूपायाः । 'शब्दान्तरात्' 'अथात आदेशो नेति नेति'
'अशब्दमस्पर्श'मिति 'पृथिव्यान्तरे तिष्ठ'न्नित्यादिभ्यः प्रागुप-
दर्शितश्रुतिभिन्नश्रुतिभ्यः । भेद-बोधनात् नानन्यत्वमिति शेषः ।
'पटवच्च' इति यथातन्तुपटयोरर्थक्रियादिभेदाद् दृश्यते भेदः
तथासन्दिग्धाभेदेऽपि भेदोऽनुमातव्य इत्यर्थः । रूपवद्दृष्टान्त-
मुक्त्वा नौरूपदृष्टान्तप्रदर्शनाय सूत्रान्तरं 'यथाच प्राणादि'
इति । यथाहि वह्निर्व्यायुप्राणवायोः सत्यपि वायुत्वेनाविशेषे
व्यक्तिभेदः कार्यभेदलिङ्गादनुमातव्य एवं सजातीययोरपि
कार्यकारणयोर्व्यक्तिभेद इति । ८ ।

किञ्च—

वियत् प्रकरणे सूत्रद्वयं व्याख्यातमन्यथा ।

तत्रास्ति पदवैयर्थ्यमेवमन्यत्र दृश्यताम् ॥ ९ ।

वियदधिकरणे 'प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः' इति
“यावद्विकारन्तु विभागो लोकव”दिति सूत्रद्वयं यदन्यथा
व्याख्यातं भाष्ये, तत्र पदवैयर्थ्यमस्ति तथाहि वियतो भाक्तो-
त्पत्तिवादनिरासाय प्रतिज्ञाहानिरित्यादि सूत्रद्वयम् । तत्र
कृतस्त्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मणो व्यतिरेकाभावे आत्मविज्ञानेन
सर्वविज्ञानमित्यर्थिकायाः श्रौत्याः 'प्रतिज्ञायाः' 'अहानिः'
अव्यतिक्रमः स्यात् 'शब्देभ्य'श्च 'सदेव सोम्येदमग्रआसी'दित्याद्यु-
त्तरश्रुतिभ्यश्च प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते इति प्रथमसूत्रस्य भाष्य-
सम्मतोऽर्थः तथाच ब्रह्मवियतोरव्यतिरेकसिद्धार्थं वियत उत्-

पत्तिः स्वीकार्येति भावः । गगनस्योत्पत्तिश्रुतिर्गौणीति यदुक्तं
तन्निरासाय द्वितीयसूत्रं ये तावद् विकारास्ते विभक्ता दृश्यन्ते
लोके घटपटादिवत् अविभक्तन्तु न विभक्तमुपलभ्यते, अवगम्यते
चाकाशस्य पृथिव्यादिभ्यो विभाग इति विकारो वियदिति
भाष्यसम्मतस्तदर्थः । एतदर्थद्वयं न सम्भवति पदवैयर्थ्यात्,
प्रथम सूत्रे 'शब्देभ्यः' इति व्यर्थं स्यात् नचात्मविज्ञानेन सर्व-
विज्ञानप्रतिज्ञासाधनाय 'शब्देभ्यः' इति हेतुनिर्देशः, सिद्धाया
एव तस्या अव्यतिक्रमस्य कार्याव्यतिरेकसाधकत्वौचित्यात् ।
अन्यथा अव्यतिरेकः शब्देभ्य इत्याकारकमेव प्रथमसूत्रं स्यात्,
इतरांशस्य वैयर्थ्यात् । किञ्च प्रतिज्ञादिश्रुतेरव्यतिरेकादुत्पत्ति-
रिति वक्तव्ये प्रतिज्ञाया अहानिरिति कथनमसङ्गतं प्रतिज्ञा-
सिद्धिरित्युपेक्ष्य नञ्-प्रश्नेषघटित-सन्दिग्धार्थक-प्रतिज्ञाहानि-
शब्दप्रयोगश्चासङ्गत इति । द्वितीये विभागश्चाकाशस्य पृथि-
व्यादिभ्य इत्यर्थकपदसमुदायात्मकस्य वाक्यस्य वैयर्थ्यं
विरुद्धार्थकत्वं स्यात् । तथाहि यथा प्रकृतिभूताया मृदो
घटादिभ्यो विभागो नास्ति तथाकाशस्य भवन्मते पृथिव्यादिभ्यो
विभागो नोपपद्यते आकाशस्य पृथिवी-प्रकृतित्वेन विभागा-
सम्भवात् । "आकाशाद्वायुर्वायोर्ग्निरग्नेरापः अङ्गाः पृथिवी"-
तिश्रुतेरत्रैवोपदर्शितत्वात् तदेतत्सूत्रद्वयभाष्यमसमञ्जसम् ।
तस्मादन्यथाव्याख्येयमेतत् । तत्र 'न वियदश्रुते'रितिपूर्वञ्च
प्रतिज्ञासूत्रं वियन्तीत्यद्यत इति तदाकारः । प्रतिज्ञा-
तार्थे प्रतिपादिते परस्तावदान्तिपति 'प्रतिज्ञाहानि'रिति ।

आकाशं हि शब्देभ्यो न व्यतिरिच्यते शब्दात्मकं ह्याकाशं
तद्व्यतिरेकेणानुपलम्भात् । शब्दस्योत्पत्तिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा
तस्मात् वियन्नोत्पद्यत इति या प्रतिज्ञा सा होयते । प्रतिज्ञा-
हानिश्च निग्रहस्थानविशेषः । इति प्रथमसूत्रार्थः । अत्र
समाधोयते 'याव'दिति शब्दो ह्याकाशजन्मा नतु तयोरैक्यमस्ति
विकारमात्रे प्रकृतितो भेदस्य लोकसिद्धत्वाद् दधिदुग्धवत् ।
इति द्वितीयार्थः । अत्र न किञ्चिदनर्थकं विरुद्धार्थकं वेति
वैयर्थ्यदोषो नास्ति । नच द्वितीयसूत्रस्य भाष्यसम्मतोऽर्थः,
आकाशस्य पृथिवीप्रकृतिलभनभ्युपगच्छतां परेषां मतमनुसृ-
त्येति वक्तुं युक्तं, निजमते तस्य स्वरूपासिद्धत्वेन शास्त्रोप-
विचारे तत्प्रयोगानौचित्यात् किञ्चाकाशादिकं सोत्पत्तिकम्,
आत्मान्यत्वे सति विभक्तत्वादिति प्रयोगे विवक्षणीये सावयवत्वं
स्पर्शवत्कारणकत्वं बोधाधिरित्यस्य सुवचत्वात् । तस्मादा-
काशवत् सर्वगतश्चनित्य' इति 'अन्तरिक्षममृत'मित्यादियुति-
प्रसिद्धाकाशस्य शब्दहेतुकाभिव्यक्तिरेव सम्भूतइत्यादि शब्दे-
नावेदिता । नचैवम् 'एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः' इत्यादि
सूत्रीयातिदेशासङ्गतिरिति वाच्यम् । वायुरमृतमित्यादि
युत्या परमाणुरूपवायोर्नित्यत्वप्रतिपादनेन तत्सङ्गतेः । नन्वेवं
पार्थिवादिपरमाणवोऽपि नित्याः सन्ति कथं मातरिश्वेवात्र
गृह्येत इति चेन्नैवं कार्यपृथिव्यादौनामेव सृष्टिप्रकरणीय-
युतिषु बह्वशी ग्रहणादत्र सूत्रे तदनुल्लेखेऽपि क्षतिविरहात् ।
'असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्ते'रिति सूत्रान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

यत्तावत् सत् नित्यं तस्यैवासम्भवः अनुत्पत्तिः न केवलमाकाशस्य वायु परमाणूनां वा, कुतः अनुपपत्तेः कारणासम्भवादिति हि तदर्थः । नन्वेवं सतस्तेजस उत्पत्तिरिति वक्ष्यमाणमनुपपन्नमिति चेन्न सत ईश्वरान्निमित्तकारणभूतात् कार्याणां तेज-
आदीनामुत्पत्तिरित्यत्र तस्य तात्पर्यात् । क्वचित् श्रुतौ तेजसः सृज्यवर्गप्राथमिकत्वेन निर्देशादत्रापि तन्निर्देशे बाधका-
भावात् ।

नन्वेवं कथं स्रष्टृतादात्म्याभिधानमित्याशङ्क्या सूत्रयिष्यते 'तदभिधानादेव तु तल्लिङ्गात्' इति स्रष्टृ सृज्ययोरभेदाभिधानं यत् तदभिप्रेत्य 'सः' अभेदोपदेशः, कुतः 'तल्लिङ्गात्' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेति' प्रसिद्धोपासनविध्यन्वयलिङ्गात् भेदबोधकश्रुतिरूपलिङ्गाच्चेति तदर्थः । तथाच वियदायधिकरणभाष्यमप्रमाणम् दिङ्मात्रमेतत् । एवमेव विरुद्धवत्-प्रतीयमान-सूत्रान्तरार्थः स्वयमूहनीयो धीमद्भिर्विरुद्धञ्च भाष्यमप्रमाणमित्युक्तमेवमन्यत्र दृश्यतामिति सर्वमनवद्यम् । ६ ।

इति गोतमसिद्धकुलोद्भव-नानादर्शन-परमाचार्य-
श्रीपञ्चानन-तर्करत्न-भट्टाचार्य-विरचितायां द्वैतोक्ति-
रत्नमालायां चतुर्थो यष्टिः ।

अथ पञ्चमी यष्टिः ।

न खलु श्रुतिमनुवद्वतः परमेश्वराराधनफलकस्य तर्कस्या-
प्रतिष्ठत्वमिति प्रतिष्ठिततर्कानुमतमेव तत्त्वं विनियानां सुग्रहाय
निगमयितुमियं निगमनयष्टिरारभ्यते । पूर्वनिगमविचारित
प्रायार्थां चेयम् । तत्परिहृतविचारविस्तरं सिद्धान्तमात्र-
मुच्यते—

जीवेश्वरौ पृथग्भावौ सजातीयौ च तत्त्वतः ।

जीवास्त्वसंख्या विज्ञेया ईश्वरश्चैक एव हि ॥ १ ।

तदैक्यचिन्तनान्मोक्षो भवेद्वागाद्युपक्षयात् ।

देहादिभेददृष्टिस्तु स्वस्मिन् मोक्षैककारणम् ॥ २ ।

ज्ञानयोगो ध्यानयोगो भक्तियोगस्तथापरः ।

आत्मदर्शनमाधत्ते यत्र मोक्षः प्रतिष्ठितः ॥ ३ ।

सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिना परमेश्वरभगवन्म्य तत्र प्रण-
वादिजपपूर्वको यः समाधिः स ज्ञानयोगः आरोपनिरपेक्षज्ञान-
सापेक्षत्वात् । ईश्वरे सर्वस्वरूपत्वाद्यारोपपूर्वकः समाधि-
ध्यानयोगश्चिन्तामात्रापेक्षत्वात् । शास्त्रोक्तचतुर्भुजादिमूर्ति-
विशेषमालम्ब्य तत्र निरतिशयानुरागी भक्तियोगः अवण-
कौर्त्तनादिरूपभजनसापेक्षत्वात् । स च मातरि स्तनम्भयस्येव
चेत् परो भवति । तदितरश्चापरः । कर्मयोगश्च तदन्तर्गत
एवेति संक्षेपः । बहुविस्तराच्चैते निबन्धान्तराद् वेदितव्याः । ३ ।

जीवेश्वरनभःकाल-परमाणादयो ध्रुवाः ।

अध्रुवः कार्यसङ्घातो द्रवणुकादिः प्रकौर्त्तितः ॥ ४ ।

अदृष्टकालसाचिव्यादौ शयतः फलोन्मुखः ।

सृष्ट्यादौ परमाणूनां कर्महेतुस्ततो भवन् ॥ ५ ।

तेषामन्योन्यसंयोगो द्वाणुकारभ्रणक्रमात् ।

कारणं स्थूलभूतानां सृष्टिरेवं प्रवर्तते ॥ ६ । (युग्मकम्)

अदृष्टेति । अदृष्टं हि प्रवाहरूपेणानादि, तद्भेदाच्च प्राणिनां वैचित्र्यामिति नेश्वरस्य वैषम्यं नैर्घृण्यं वा शङ्कनीयम् । ५ ।

वन्धेषु भोगादृष्टेषु लोकानां सुप्तिकालवत् ।

प्रलयो जायते नूनं पुनः सृष्टिः पुनर्लयः ॥ ७ ।

अनादिसृष्टिपर्याये वद्भकारणमेलकः ।

नियन्ता स्वयमीशोऽतः स्वातन्त्र्यं तस्य न क्षतम् ॥ ८ ।

वेदवक्ता जगत्कर्ता सर्वकर्मोपदेशकः ।

गुरुः सर्वस्य लोकस्य शब्दशक्तिप्रवर्तकः ॥ ९ ।

वेदवक्तेति । ईश्वरो हि सर्गादौ ब्रह्मा भूत्वा वेदमुपदिशति, कुलाल कर्मारादिरूपस्तत्तत्कर्म शिञ्चयति, प्रयोजकप्रयोज्यकायद्वयमधिष्ठायाव्युत्पन्नान् जीवान् शब्दशक्तिं ग्राहयति, गामानयेति, गां वधानाश्वमानयेति च क्रमेण प्रयोजकोपदेशेन प्रयोज्यस्य प्रवृत्तिविशेषमुपलभमानो जीवः शब्दशक्तिं प्रतिपद्यते । इत्येतदर्थं परमात्मनो जीवादृष्टकृतशरीरसम्बन्धः । अतएव श्रूयते “वद्भस्यां प्रजायेयेति” तत्र तेज

आदिविरहे शरीरासम्भवात् तैजसादिशरीरायं तेजआदि-
 सृष्टिस्त्तरत्र प्रतिपादिता । नतु तेजआदिस्वरूपेण तस्य
 भवनं तदिच्छाविषयः । तथासति तत्तेजोऽसृजतेत्येवं न स्यात्
 किन्तु हि तत्तेजोऽभवदित्यादि स्यादिति दिक् । सदेव
 सोम्येदमग्र आसौदिति तु निराकारत्वेनानभिव्यज्यमानविशेषं
 जगदिदं सतस्तस्मादविशिष्टमासौदित्यर्थकम् । शक्यते हि
 हंसपीतात् पयसोऽवशिष्टं नीरमभिलक्ष्य नीरमिदं पय एवासौ-
 दिति प्रयोक्तुम्, भेदेऽपि पयोनीरयोस्तदानीमनभिव्यक्त-
 विशेषत्वादिति । यद्वा प्रकरणमिदमुपासकस्याधारोप इति
 ज्ञानं माभूद् भवतु पुनरद्वैतज्ञानं तथैवोपासनासिद्धेः सौलभ्या-
 दित्येतदर्थकम्, तथाच सर्व्वस्यैवेतत्सन्दर्भस्य ब्रह्माद्वैतमर्थः,
 प्राक्तनो विचारस्तु प्रथमकल्पाभिप्रायेणेति बोध्यम् ; आरोपो-
 पासना पुनः कल्पद्वय एव पर्य्यवसितार्थः । तस्मात् सर्व्व-
 मनवद्यम् । ६ ।

अनन्तं तस्य विज्ञानमद्वैतीयमवाधितम् ।

स नित्यः सर्व्वगः शुद्धो दुःखद्वेषादयसङ्गतः ॥ १० ।

तदुपासनसामर्थ्यादविघ्नं तत्त्वदर्शनम् ।

अधिकारिप्रभेदेन विविधास्तदुपास्तयः ॥ ११ ।

प्रकारान्तरेण भवदपि तत्त्वदर्शनं न निर्व्विघ्नं, निर्व्विघ्नं तु
 परमेश्वरोपासनफलम् तदुक्तं श्रीभगवद्गोतासु 'नेहाभिक्रम-
 नाशोऽस्ति प्रत्यवायी नविद्यत' इति । ११ ।

तदस्मिन् कलिमलकलितमतिमानवानामीश्वराद्वैतवाचैव
निखण्डगर्वणां वा वैधकर्मपरित्यागे कृतप्रयासानां वा
समुज्जिह्वीर्षया सर्वशास्त्रसमन्वयायं द्वैतवादप्रधानं यदुपदिष्टं
भगवता गौतमेन शास्त्रं यच्च तत् समानतन्त्रमौल्यदर्शनं
तत्र अङ्गावद्भिरीश्वर एव माता पिता गतिर्भर्ता प्रभुः
साक्षी निवासः शरणं सुहृदित्यादिकतमभावेन समाश्रयणीयः
शास्त्रोक्तविधिना सेवनीयश्चेति सुगमः पन्थाः ।

तदुक्तमभियुक्तैः,

“प्रदौपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां सेयमान्वीक्षिकी मता ॥” इति ।

इह खलु साम्प्रदायिकसिद्धान्तमनुरुध्य प्रवर्तितो विचारः ।
शाक्तानां निर्वोषं स्वरूपद्वैतवादतत्त्वन्वसात्कृतदेवीभाष्याद्
विस्तरेण ज्ञेयम् ।

इति गौतम-सिद्धकुलोद्भव-नानादर्शन-परमाचार्य-

श्रीपञ्चानन-तर्करत्र-भट्टाचार्य-विरचितायां

द्वैतोक्तिरत्नमालायां निगमनाख्या

पञ्चमी यष्टिः ।

अन्यबन्धनम् ।

पञ्चाननोऽसहिष्णुः श्रीदुर्गापादपङ्कजं हित्वा ।
 विषयरसरक्तसक्तः सम्यति विकलस्त दाश्रयते ॥ १ ।
 त्रिभुवनजननी सैका साधकभेदात् प्रकीर्तिता वज्रधा ।
 अनल इव कर्मभेदान्मनसि ममास्तां सदा सदया ॥ २ ।
 श्रीशङ्करं परमकारुणिकं प्रणम्य
 याचे ममाचरणमेतदनागसेऽस्तु ।
 बाध्यं जगद् यदि तदंशभवे च भाष्ये
 बाधार्पणाद् भगवतो भवतु प्रसादः ॥ ३ ।
 सर्व्वदा विषयासक्तचेतसः कथमप्यसौ ।
 मम कण्ठगता माला विश्वेशस्मरणायतिः ॥ ४ ।

इत्यन्यबन्धनम् ।

योजना ।

न जाने तत्तत्त्वं निरवधिविभूतेर्भगवतो
 यद्वैतं हैतं जगति यदि वा स्यादवितथम् ।
 तथाप्यन्तःक्षोभक्षमविषयचिन्ताचयहरे
 विचारे चातुर्य्यं प्रकटयितुमेषा मम कृतिः ॥

इति योजना ।

समाप्तिऽयं ग्रन्थः ।